

ABBASİ BAŞŞEHRİ SÂMERRÂ VE ABBASİ TARİHİNDE SÂMERRÂ DÖNEMİ

Hatice Kübra TOPUZ

N.E.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Doktora Öğrencisi

ÖZET

Sâmerrâ dönemi, Abbasi tarihinde pek öok önemli gelişmenin meydana geldiği dönemdir. Bilinenin aksine, Mu'tasım, Türkleri orduya alan ilk halife değildir. Aslında Türkler ilk defa Emeviler döneminde orduya dahil edilmiştir. Abbasilerin izledikleri siyaset sebebiyle Arap olmayanlar da yükselme fırsatı bulmuş ve Türklerle Araplar arasındaki ilişkiler normalleşmiştir. Abbasiler Devletinde meydana gelen belli başlı olaylar, Halifeleri Türklere yönlendirmiştir. Bu yeni unsur Mu'tasım dönemine kadar halifelerin güvenini kazanmış ve Mu'tasım dönemiyle birlikte Türkler orduda üst makamlara sahip olma fırsatına sahip olmuştur.

Bu gelişmelerin yanı sıra Türk menşeli askerlerin sayısının artması Bağdad'da halk arasında büyük bir reaksiyona yol açmış ve Mu'tasım ordu üzerindeki gücünü kaybetmiştir. Bu olayların yanında Bağdad'ın ordu için yeterli olmaması sebebiyle Mu'tasım başkenti Sâmererrâ'ya nakletmiştir. Araştırmalardan anlaşıldığına göre şehre ilk defa adını veren Mu'tasım değildir. Mevcut ismi aynı şekilde devam ettirmiştir.

Anahtar kelimeler: Sâmererrâ, Abbâsî Halifeliliği, Mu'tasım, Türkler

ABSTRACT

Sâmerrâ the Capital City of Abbasid Caliphate and the Period of Samerra in the Abbasid History

It was Sâmererrâ era of which many important developments were taken place in Abbasid history. On the contrary of the prevailing conviction, Mu'tasım wasn't the first Caliph who engaged Turks into the army. In fact Turks were first involved in the army with the Umayyad period. Thanks to Abbasid policies, which gave opportunities to promote the ones who were not Arab, the relationship between Turks and Arabs became moderate. Certain incidents which were taken place in the Abbasid State steered the Caliphs to Turks. This new component which gained caliphs' confidence until the period of Mu'tasım, Turks had the highest chances to advance upper ranks in the army with the period of Mu'tasım.

Along with these developments, the increasing number of Turkish origin soldiers revealed a great reaction among the population in Baghdad and this caused Mu'tasım to lose his superiority over the army. In addition to these events there were great insufficiencies in the city of Baghdad so Mu'tasım moved the capital city to Samerra. It wasn't Mu'tasım who named this city as Samerra for the first time but it was clearly understood from the researches that he just kept the existing one in that way.

Key Words: Samerra, Abbasid Caliphate, Mu'tasım, Turks

GİRİŞ

Sâmerrâ'nın kuruluşuna ve Türk komutanların bu dönem içerisinde göstermiş oldukları faaliyetlere geçmeden önce Sâmerrâ dönemine kadar geçen süreçte Türk-Arap ilişkilerine değinmek istiyoruz. Bu konu çerçevesinde Hz. Peygamber'in Türklerden bahseden hadisleri incelenmiştir. Zira Hz. Muhammed bazı hadislerinde Türklerden sadece bahsetmekle kalmamış aynı zamanda onların bazı irki ve örfi özelliklerine de dikkat çekmiştir. Ahmet Ağırakça bu hadisleri iki grupta incelemiştir.¹

I-Türk Lafzının Geçtiği Hadisler:

"Siz, gözleri küçük, yüzleri kırmızı, burunları basık, yüzleri ise deriler ile kaplı kalkanlar gibi olan Türkler ile savaşmadıkça ve kıldan ayakkabı giyen bir kavim ile savaşmadıkça kıyamet kopmayacaktır."²

"Habeşliler size ilişmedikçe siz de Habeşlilere ilişmeyin. Türkler size dokunmadıkça siz de Türklere dokunmayın."³

II- Türk Lafzının Geçmediği Hadisler:

Bu grupta yer alan hadislerde Türk lafzı geçmemekle birlikte anlam bakımından birinci grupta yer alan hadislerle aynıdır.

"Kıyametin kopmasının şartlarından birisi de, sizin kıldan ayakkabı giyen bir kavimle savaşmanızdır. Yine sizin geniş yuvarlak yüzlü, yüzleri örs üzerinde dövülmüş kılıflı kalkan gibi olan bir kavimle savaşmanızdır."⁴

Bu hadisler hakkında değerlendirme yapan Zekeriya Kitapçı hadisleri, Türklere karşı uygulanacak olan savaş politikasını belirleyen, Müslümanlara bu yönde verilen nasihatler olarak yorumlamaktadır.⁵

Ahmet Ağırakça ise özellikle Emevîler döneminde ortaya çıkan Arap milliyetçiliği sebebiyle hadisler uydurulduğunu ifade etmekle birlikte Türkler ile ilgili hadislerin sahih olduğunu savunmaktadır.⁶

Her iki grupta yer alan hadisler incelendiği zaman anlam bakımından bir birini tamamlar nitelikte oldukları açıktır. Ayrıca bu hadislerde zikredilen Türkler ile Sâmerrâ döneminde aktif rol oynayan Türk komutanlar arasında bağlantı kurmak da doğru değildir. Çünkü Sâmerrâ döneminde rol oynayan bu komutanlar Müslüman olmuşlar ve Müslüman bir devletin ordusunda görev almışlardır.

Hz. Peygamber döneminden sonra Türkler ile Arapların ilk karşılaşmaları

¹ Ağırakça, Ahmed, "Hz. Peygamberin Hadislerinde Türkler", XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1999, II/527

² El-Buhari, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (256/870), *Sahîh*, Beyrut, trs., Cihad, 93

³ Ebû Dâvûd, *Melahim*, 8

⁴ Buhari, *Cihad*, 94

⁵ Kitapçı, Zekeriya, *Yeni İslâm Târîhi ve Türkler*, Konya, 1999, II/42-44

⁶ Ağırakça, Ahmed, "Hz. Peygamberin Hadislerinde Türkler", XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1999, II/527

H. Ömer döneminde meydana gelen Nihavend Savaşı sonunda olmuştur.⁷ Dönemin komutanı Ahnef b. Kays Ceyhun nehrini geçip Türklerle savaşmaya hazırlanırken H. Ömer'in emri ile dönmek zorunda kalmıştır.⁸ Türkler ile savaşın yasaklanması sonraki yıllarda belki de ganimet elde etmek maksadıyla göz ardı edilmiş, özellikle de Emevîler döneminde Aşağı Türkistan'a pek çok sefer düzenlenmiş, bu seferler Kuteybe b. Müslim, Yezîd b. Mühelleb ve Nasr b. Seyyar ile hız kazanmıştır.⁹

Kuteybe b. Müslim'in 94 /712 – 713 yılında Buhara, Kiş, Nesef ve Harezm halkından yirmi bin savaşçı talebinde bulunması¹⁰ o dönem içerisinde de Türklerin Arap ordusunda yer aldığı göstermektedir. Kuteybe b. Müslim'in fethettiği yerlerdeki haksız uygulamaları Ömer b. Abdülaziz döneminde halkın şikâyetlerine sebep olacak¹¹ Kuteybe b. Müslim'in ölümüyle birlikte Orta Asya fetihlerinde çeyrek asırlık bir dönem içinde duraklama görülecektir.¹²

Kuteybe b. Müslim'in ölümünden sonra Horasan valiliğine atanan Yezîd b. Mühelleb'in¹³ 98/716 yılında yaptığı bir seferde eğer zafer kazanırsa Türklerden akacak kanlar ile öğütülen ekmeği yiyeceğine dair söz vermesi¹⁴ o dönemin Türk Arap ilişkilerinin hangi boyutta olduğunu da gözler önüne sermektedir. Nasr b. Seyyar dönemi, takip edilen ılımlı politika ile Türk Arap ilişkileri bakımından önemli aşamaların kaydedildiği bir dönem olmakla birlikte bu dönemde Abbâsî propagandacılarının ortaya çıkması¹⁵ beklenmedik bir gelişme olmuştur.

Kısacası Emevîler dönemi Türk Arap ilişkileri bakımından bir araştırmacının da ifade ettiği gibi "mücadele safhası"¹⁶ olmuştur.

Abbâsîler dönemi ise Türk Arap ilişkileri bakımından dönüm noktasıdır. Çünkü bu dönemle birlikte, Emevîler döneminden itibaren orduda yer alan Türkler tedricen ilerleme fırsatı bulmuşlardır. Bu dönemde meydana gelen Talas Savaşı¹⁷ iki taraf arasında dostane ilişkilerin başlamasında etkili olmuştur.

Abbâsî devletin kuruluş yıllarında, devletin gerçek kurucusu sayılan Mansur'un çevresinde de Türk görevlileri görmek mümkün. Nitekim Mesûdî'nin Murûcu'z-Zehab'inde geçen bir rivayette Türkleri önemli işlerde kullanan ilk ki-

⁷ El-Câhiz, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara, 1967, s.28

⁸ Et-Taberî, Ebu Ca'fer, Muhammed b. Cerir, *Târîhu't-Taberî*, Mısır, 1119, IV/168

⁹ El-Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Fütûhu'l-Büldân*, Beyrut, 1407/1987, s.590; Yakûbî, Ahmed b. Yakûbî, Ahmet b. Yakub b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih, *Târîhu'l-Yakûbî*, Beyrut, 1992, II / 285

¹⁰ Taberî, *Târîh*, VI/473

¹¹ Taberî, *Târîh*, VI/559

¹² Gibb, H.A.R., *Orta Asyada Arap Fütûhati*, çev. M.Hakkı, İstanbul, 1930, s.27

¹³ İbnü'l- Esîr, İzzeddin Ebu'l-Hasen (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, Mısır 1301, V/10

¹⁴ Taberî, *Târîh*, VI/541

¹⁵ Taberî, *Târîh*, VII/198

¹⁶ Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri Târîhi*, Ankara, 1992, s.15

¹⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V/214

şinin Mansur olduğu vurgulanmaktadır.¹⁸ Yine ilk kaynaklar arasında yer alan Taberî'nin Târih'inde Mansur'un güvenebileceği, sağlam karakterde bir ordu kurmak için yaptığı istişarelerde adamlarından İsmail b. Abdullah'ın halifeye Türklerin savaşıçı özelliklerini ön plana çıkarıp mesi dikkat çekmektedir.¹⁹ Bu ve benzeri rivayetler bize Türklerin o dönemde de özelliklerinin bilinecek kadar tanındıklarını gösterdiği gibi halifelerin de Türkler hakkında bilgi sahibi olduğuna işaret etmektedir. Yine Mansur döneminde önemli evrakların bulunduğu bir kutunun muhafazasının halife tarafından Hammad et-Türkî'ye verilmesi²⁰ dikkat çekmektedir.

Mansur'dan sonra halife olan Mehdi ve Hadi döneminde de Türk asıllı komutanların isimlerine rastlanmaktadır.²¹ Hârn Reşîd döneminde ise sadece ordudaki Türklerin sayıları artmamış aynı zamanda Türk asıllı cariyelerin de sayıları artmıştır.²² Emin'in halifelik yılları ve Me'mun ile arasındaki mücadele Türkler ile kurulan ilişkiler açısından önemlidir. Bu mücadelede Me'mun'un Türk hakanına sığınma arzusu²³ vali olduğu dönem içinde Türk topraklarına seferiler düzenleyip Müslüman olmaları için çaba sarf etmesi, Müslüman olanlara ikramlarda bulunması²⁴ Me'mun'un Türklere yaklaşımına işaret etmektedir. Türklere karşı bu ılımlı yaklaşımını halife olduğu dönem içinde de sergileyen Me'mun'un döneminde Türk kölelerinin fiyatlarındaki artış²⁵ Kâvus ailesinin Müslüman olup orduda görev alması²⁶ ve Mu'tasım'ın Nuh b. Esed'i orduda görev almak üzere yeni Türk askerler getirtmekle görevlendirmesi²⁷ gibi uygulamaları dikkat çeken gelişmeler arasındadır.

Rivayetlerden de anlaşılacağı üzere Türklerin Abbâsî Devletindeki ilerleyişi Mu'tasım döneminde bir anda ortaya çıkan bir gelişme değildir. Aksine Emevi Devletinden itibaren orduda yer alan Türkler, Abbâsî Devleti'nin kurulmasıyla birlikte ilerleme kaydetmişlerdir. Bunda Abbâsî Devletinin farklı unsurlara verdiği değerin yanı sıra denge unsuru olarak uyguladıkları politika da etkili olmuştur. Özellikle Me'mun'un gerek Emin ile mücadelesi gerek halife olduğu dönem içinde karşılaştığı isyanlar, onu orduda yeni bir unsur arayışına itmiştir. Bu çerçevede bir araştırmacının da belirttiği gibi²⁸ Me'mun'un devlet adamlarıyla

¹⁸ Mesûdî, *Murûcu'z Zeheb ve Meadinl- Cevher*, Beyrut, 1987, IV/315

¹⁹ Taberî, *Târih*, VII/71

²⁰ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, VI/7

²¹ Taberî, *Târih*, VIII/195

²² Geniş bilgi için bkz: *Kitapçı, Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru*, İstanbul, 1987, s.73

²³ Taberî, *Târih*, VIII/403-404

²⁴ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, VI/90

²⁵ Makrizî, Takıyyuddîn Ahmed b. Ali (845/1441) , *Kitâbu'n-Nizâ ve't-Tehâsum fimâ Beyne Benî Ümeyye ve Benî Haşım*, Kahire,1988, s. 107

²⁶ Belâzürî, *Fth*, s.606. Geniş bilgi için bkz: *Kitapçı, Zekeriya, İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, Konya, 1995, s.199-202

²⁷ Yakbî, *Kitâbu'l-Büldân*, Beyrut, 1408/1988, s.27

²⁸ *Kitapçı, Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru*, s.59-68

Türkler hakkında bilgi toplamak için yaptığı toplantılar, önceden beri orduda yer alan Türklerin Mu'tasim döneminde gerçekleşen hızlı artışına adeta zemin hazırlamıştır.

I-SÂMERRÂ'NIN KURULUŞU GELİŞİMİ VE FİZİKİ YAPISI

Abbâsî Devleti'nin Bağdat'tan sonra ikinci büyük başkenti olan Sâmerâ Dicle nehrinin doğu kıyısında,²⁹ Bağdat ile Tikrit arasında³⁰ kurulmuştur. Yakûbî'nin kaydettiği bir rivayete göre Mu'tasim şehri kurmadan önce bu alan hiçbir ağacın bulunmadığı bir çöl bölgesi veya sadece kiliselerin bulunduğu bir yer görünümündeydi. Mu'tasim bölgenin imarı ve ağaçlandırılması için büyük gayret sarf etmiştir.³¹ Mu'tasim'in bu çabası sonuçlarını vermiş olmalı ki Mesûdî, Sâmerâ'yı İslam devletinin yedinci büyük şehri olarak tanımlamaktadır.³²

1-Sâmerâ İsminin Menşei ve Anlamı:

Mu'tasim'in kurduğu bu şehrin adının anlamı ve nereden geldiği hususunda çeşitli rivayetler vardır. Bu rivayetleri kanaatimizce 4 grupta toplayabiliriz:

a)Şehrin Adını Sam b. Nuh'dan Aldığını Bildiren Rivayetler:

Şehir adını Sam b. Nuh'dan almıştır. Sam b. Nuh şehri yaptırıp sakinlerine bir kötülük gelmemesi için dua etmiştir.

Yine bu görüşü benimseyenlere göre Sam b. Nuh yazlığından kışlığına giderken bu yere uğradığından dolayı "Sam Yolu" anlamına gelen Sâm Rah olarak isimlendirilmiştir.³³

b)Sâmerâ'nın Bulunduğu Yerin Eski Bir İran Şehri Olduğunu Bildiren Rivayetler:

Bu görüşe göre şehrin kurulduğu yer haraç arazisi olup eski bir İran şehridir. Zira "Sâ" vergi, "Mürra" ise sayı anlamına gelmektedir.³⁴ Bu görüşü destekleyen bir rivayete göre ise "Sâ-i Amorra" ve "Sâmorra" verginin ödendiği mahal anlamına gelmektedir.³⁵

c)Şehre Adını Mutasım'ın Verdiğini Bildiren Rivayetler:

²⁹ Yâkût el-Hamevî, İbn Abdullah er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemul-Büldân*, Beyrut, 1986, III /173; Viollett, H. Aslanapa, Oktay, " *Samerra*", İ.A. İstanbul, 1966,X/144; el-Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ*, Beyrut, 1407/1987, IV/335

³⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, III/173. Tikrit'in kıyasına 57 km lik bir alanda kurulmuştur. (Northedge, Alastair, "Sâmerâ", *The Encyclopedia of Islam*, Leiden, 1995, VIII/1039. Bunun yanı sıra Bağdat'ın 125 km kuzeyinde (Northedge, "Sâmerâ", El, VIII/1039.) veya 97 km kuzeyinde kurulduğuna dairde bilgiler vardır. (Strayer, Josef, "Samerra", *Dictionary of the Middle Ages*, New York, 1989, X/641

³¹ Yâkûbî, *Büldân*, s. 26-28

³² Mesûdî, *et-Tenbih ve'l İsrâf*, Beyrut, trs, s.309

³³ Mesûdî, *Murûc*, IV/53

³⁴ Yâkût el-Hamevî, *Büldân*, III/173

³⁵ Viollett-Aslanapa, "Samerra", İ.A., X/144

Şehir, Mu'tasim tarafından o kadar güzel inşa edilmişti ki onu gören hayran kalıyordu. Bu güzelliği şiirlere bile konu olmuştur. Bu görüşü benimseyenlere göre şehrin ilk adı "sürüru men reâ" idi. Ancak kısalarak "sürre men reâ" şekline dönüştü. Buna karşılık terk edildikten kısa bir zaman sonra ihtişamını kaybedip harabeye dönen şehre gören üzüldü anlamında "sâe men reâ" denildi. Bu kullanım şekli de zamanla kısalarak, "Sâmerrâ" ya dönüştü.³⁶ Yani bu görüşü benimseyenlere göre şehre adını Mu'tasim vermiştir.

d)Şehirde Bulunan Bir Fars Kalesinden Aldığını Bildiren Rivayetler:

Bu gruba göre şehrin adının Arapça olması mümkün değildir. Çünkü Arapça'da "gören sevindi" "gören üzüldü" gibi cümle halinde şehir ismi yoktur. Bu görüşü savunanlar üçüncü ve birinci grubun görüşünü reddedip efsanevi bilgilerin delil olarak kullanılamayacağını savunurlar. Bu gruba göre Sâmerrâ adını, şehirde bulunan "sümeray" adındaki bir Fars kalesinden almıştır.³⁷

Rivayetler göstermektedir ki Sâmerrâ adı bizzat Mu'tasim tarafından şehre verilen bir isim değildir. Zaten kullanılan bu isim Mu'tasim tarafından muhafaza edilmiştir. Nitekim Taberî'de şehrin kuruluşu ile ilgili geçen bir rivayette Mu'tasim 219/834 yılında, adamlarından birisine Sâmerrâ bölgesinde şehir kurmak için kendisine arazi satın almasını istemiştir.³⁸ Ayrıca üçüncü görüşten hareketle Mu'tasim'in şehrin harabe halini görmesi mümkün olmadığı için bu anlama gelen Sâmerrâ adını vermesi de mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla Hasan İbrahim Hasan'ın da işaret ettiği gibi şehrin eski ismi ile Mu'tasim tarafından verildiği öne sürülen yeni ismi arasında türeme yönünden bir ilişki olduğunu kabul etmek doğru olacaktır.³⁹

"Sâmerrâ" adının kullanımı ile ilgili farklılıklar da mevcuttur. Yakûbî, Dineverî, İbn Kuteybe⁴⁰ gibi ilk dönem müelliflerinin eserlerinde "sürre men rea" şeklinde kullanılırken, Mesûdî ve İbn Tiktaka tarafından "Sâmerrâ" olarak kullanılmıştır.⁴¹

İlk kaynaklarda karşımıza çıkan bu farklı kullanım Türkçe kaynakların yanı sıra batılı araştırmalarda da karşımıza çıkmaktadır. Nitekim şehrin adı Sâmerrâ,⁴² Sâmarrâ⁴³, Sâmarra⁴⁴, Samarra⁴⁵, Samerra⁴⁶ ve Samerrâ⁴⁷ gibi fark-

³⁶ Yakût el-Hamevî, *Büddân*, III/174; Eyyüb, İbrâhim, *et-Târîhu'l-Abbâsî ve'l-Hadarî*, Beyrut, 1989, s.94. İlk kaynaklar arasında yer alan İbn Haldûn'da da şehre ismin Mu'tasim tarafından verildiği rivayet edilir. (İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *el-Mağribî, Târîhu İbn Haldûn*, Beyrut, 1391/1981, III/257)

³⁷ Mustafa, Şâkir, *Devletü Beni'l Abbâs*, Dimeşk, 1974, II/440

³⁸ Taberî, *Târîh*, IX/17

³⁹ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi Dini Kültürel Sosyal İslâm Târîhi*, İstanbul, 1985, III/210

⁴⁰ İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî, *el-Maarif*, II. Baskı, Beyrut, 1390/1970, s.79; Dineverî, Ebu Hanîfe Ahmed b. Dâvud(282/895), *el-Ahbârü't-Tivâl*, Bağdat, trs, s.367; Yakûbî, *Târîh*, II/474

⁴¹ Mesûdî, *Murûc*, IV/54; İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, *el-Fahrî fi'l-Adâbî's-Sultâniyye ve'd-Düvelil İslâmiyye*, Beyrut, 1386/1966, s.231

⁴² Violett-Aslanapa, "Sâmerrâ", İ.A., X/144; Yıldız, Hakkı Dursun-Yetkin Şerare, "Abbâsiler", DİA, I/35

⁴³ Northedge, "Sâmerrâ", E.I, VIII/1039; İsmail, O., "The founding of a new capital: Sâmarra", *Bullet-*

lı şekillerde kaşımıza çıkmaktadır. Biz bu kullanımlardan İA ve DİA' yı esas alarak Sâmerâ'yi tercih ettik.

2-Mu'tasım'ı Yeni Başkent Arayışına İten Sebepler:

221/833 yılında halife Mu'tasım tarafından kurulan Sâmerâ'nın⁴⁸ hangi sebeplerle kurulduğu, ya da Mu'tasım'ı yeni bir başkent arayışına iten gelişmelerin neler olduğu cevap arayan sorulardır. Zira Bağdat son derece gelişmiş bir başşehirdi.

Bu konudaki genel kanaate göre Mu'tasım'ı yeni bir başkent kurup Bağdat'tan ayrılmaya iten sebep Türk askerlerin çoğalması neticesinde Bağdat'ta karışıklık çıkmasıdır. Ancak mesele dikkatli bir şekilde ele alındığı zaman bu olayın tek bir sebeple açıklanamayacağı aşikârdır. Nitekim yapılan bir araştırma da görüşlerimizi teyid eder niteliktedir.⁴⁹

Bu konu hakkında incelenen kaynak ve araştırmalar neticesinde Mu'tasım'ı yeni bir devlet merkezi arayışına iten sebepleri şu şekilde ele almak mümkün:

a) Bağdat'ta Türk nüfusunun artması ve buna bağlı olarak bir takım gelişmelerin vuku bulması:

Türklerin orduya alınmaları ilk defa Mu'tasım döneminde başlayan bir uygulama olmayıp özellikle Me'mun döneminde Arap - İran asıllı askerlere karşı denge unsuru olmaları için sayıları artırılmıştır. Bu zamanla devletin iç politikası haline gelmiştir.⁵⁰ Mu'tasım döneminde de bu uygulamanın bir sonucu olarak Türklerin sayısında büyük bir artış olmuş ve bu askerlere çok değer verilmişti.⁵¹

Türk askerlerin sayısındaki artış beraberinde Bağdat halkı ile Türkler arasında anlaşmazlıklar, kavgalar ve ölümleri beraberinde getirdi. Bütün bu olumsuz gelişmeler üzerine halk Mu'tasım'ın huzuruna çıkıp şikâyet etmekle kalmamış aynı zamanda Bağdat'tan çıkması aksi takdirde onunla savaşacakları yönünde Mu'tasım'ı tehdit bile etmişlerdi.⁵²

→ →

tion of School of Oriental and African Studies 31, pt.1(1968), s.1

44 Kafesoğlu, İbrahim " Abbâsîler Zamanında Türkler", *Türk Dünyası El Kitabı*, II. Baskı, Ankara, 1992, I/238

45 Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi Emevîler Abbasîler*, s.106; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi Dini Kültürel Sosyal İslâm Târîhi*, III/209

46 Çelebi, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, III/371

47 Hitti, Philip, K, *Siyasi ve Kültürel İslâm Târîhi*, çev. Sâlih Tuğ, İstanbul, 1980,II/645

48 İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s.171, Yakübî, *Büldân*, s.26

49 Lümeylim, Muhammed Abdülaziz, *Nüfûzu'l Etrak fi'l-Hilâfeti'l Abbâsiyye ve Eseruhû fi Kıyâmi Medîneti's-Sâmerâ*, Beyrut, 1411/1991,I/209

50 Yıldız-Yetkin, "Abbâsîler", DİA, I/35

51 Mesûdî, *Murûc*, IV/53

52 Taberî, *Târîh*, IX/17-18. Taberî bir rivayetinde de 220/832 yılında Mu'tasım bayram namazı dönüşü karşısına çıkan bir ihtiyar Türklerden duyduğu rahatsızlığı "...Allah cezası versin. Bu yabancılarla çocuklarımızı yetim, kadınlarımızı dul bıraktın, adamlarımızı katlettirttin." diyerek tepkisini dile getirmiştir. (Taberî, *Târîh*, IX/18)

Mu'tasım'ın Bağdat halkının şikâyetleri sebebiyle şehri terk ettiği yönündeki rivayetlerin yanı sıra onun Türk askerleri korumak üzere şehri terk ettiğine dair rivayetler de vardır. Zira Mu'tasım'ın "Bağdat halkının kavga çıkarıp gılmanlarımı öldürmelerinden korkuyorum" demesi de konuya ışık tûtmaktadır⁵³. Ayrıca Mu'tasım'ın askerlerinin ahlaki ve savaşıçı özelliklerini korumak amacıyla Bağdat'ı terk ettiği de ifade edilir.⁵⁴

b) Mu'tasım döneminde Türk askerlerin savaşıçı özelliklerini korumak amacıyla Türk eşlerin getirilmesi ve bu eşlerden ayrılıp başka kadınlarla evlenmelerinin yasaklanmasına bağlı olarak Bağdat'taki nüfusun artması:

Mu'tasım döneminde getirilen bu Türk askerlerin savaşıçı özelliklerini korumak amacıyla Türk eşler getirilmişti.⁵⁵ Çok sayıda Türk askerinin yanına çocuk ve eşlerinin de eklenmesiyle Bağdat'taki nüfus artmış, bu artış şehir hayatını olumsuz yönde etkilemişti. Yani Bağdat şehri artan Türk nüfusu ile birlikte dar gelmeye başlamıştı.⁵⁶

c) Me'mun döneminden itibaren Türklerin yoğun bir şekilde orduya alınmasından dolayı halkın halifelere kırgınlığı ve halifelerinde halka karşı güveninin sarsılması: Daha önce de ifade edildiği üzere Me'mun'un bu politikası halkı o kadar kırmıştı ki Me'mun'a "Ey mü'minlerin emiri! Horasan'ın Acemlerini gözettiğin gibi biraz da Suriye'nin Araplarını gözet"⁵⁷ diyecek kadar ileri gitmişlerdi. Türk askerlerin getirilmesi politikası Mu'tasım döneminde de devam etmesi Bağdat halkını halifeye karşı biraz daha kırmıştı. Ancak Mu'tasım, sadece asker getirmekle kalmamış aynı zamanda bu askerlere süslü elbiseler giydiren Arap askerlerin isimlerini divandan düşürüp onların adını yazdırması⁵⁸ Arap halkı devlete karşı adeta küstürmüştü.⁵⁹ Mu'tasım cephesinden bakıldığı zaman ise onun bu tavrından Araplara olan güveninin sarsıldığını anlamaktayız.⁶⁰

d) Halife Mu'tasım'ın Halku'l-Kur'ân konusunda Bağdat halkına karşı yaptığı baskı:⁶¹ Mu'tasım'ı Bağdat'tan ayrılmaya iten bir diğer sebep de Halku'l-Kur'ân konusunda halka baskı yapmasıydı. Bu konu çerçevesinde yapılan bir değerlendirmeye göre Halku'l-Kur'ân konusunda sert bir yol izlemeye söz veren Mu'tasım ile Bağdat halkının arası açıldı.⁶²

⁵³ Taberî, *Târîh*, IX/17

⁵⁴ Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, İstanbul, 1969, I/144

⁵⁵ Yakûbî, *Büldân*, s.29

⁵⁶ Hasan el-Bâşâ, *Dirâsatü fil-Hazâratü'l-İslâmiyyeti*, Kahire, 1992, s.215

⁵⁷ Taberî, *Târîh*, VIII/652; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/181

⁵⁸ Mesûdî, *Murûc*, IV/53

⁵⁹ Lümeylim, *Nüfûzu'l Etrak fi'l-Hilâfeti'l Abbâsiyye*, I/200

⁶⁰ Emin, Ahmed, *Zuhrul İslâm*, Beyrut, 1364/1945, I/3

⁶¹ Yakûbî, *Târîh*, II/472

⁶² Üçok, *İslâm Tarihi*, s.106-107; Lümeylim, *Nüfûzu'l Etrak fi'l-Hilâfeti'l Abbâsiyye*, I/210 vd; Mantaran, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981,s.124; Zettersteen, KV, "Mu'tasım", İA, İstanbul, 1971, VIII/749

e) Bağdat şehri zamanla askeri ve siyasi arenadan uzaklaşarak daha çok ilmi ve edebi yönü ile sivrilmiş bir şehir haline gelmeye başlamıştı.⁶³

f) Emin-Me'mun mücadelesini gören Mu'tasım'ın aynı olayların bir gün kendi başına da gelebileceğini tahmin edip yukarıda zikrettiğimiz sebepleri de göz önüne alarak Bağdat'tan ayrılmaya karar vermesi:

Me'mun'un oğlu Abbas'ın amcası Mu'tasım'a karşı gerçekleştirmeye çalıştığı komplo da Mu'tasım'ın endişesinde haklı olduğuna işaret etmektedir. Bu konuya Muhammed Abdülaziz Lümeylim şüphe ile yaklaşmaktadır. Yazara göre halife böyle bir endişe duymuş olsaydı derhal göç ederdi. Oysa Mu'tasım halife olur olmaz hilâfet merkezini değiştirmemiştir.⁶⁴ Kanaatimizce Mu'tasım, kendisinin halife olması konusunda bir takım endişeler taşıyan, başta orduya hâkim olan Abbas b. Me'mun olmak üzere onu destekleyen komutanların ve halkın güvenini kazanmak için hemen Bağdat'tan ayrılmayı uygun görmemiştir. Bu konuda Mu'tasım'ı aceleci olmaktan alıkoymayan bir diğer sebep de onu destekleyen Türk komutanların yeterli güce sahip olmamasıdır. Bu nedendir ki Mu'tasım halife olmasının akabinde, güvenip-güvenmeme noktasında haklarında bilgi sahibi olmadığı yeni bir unsura güvenerek Bağdat'tan ayrılmayı düşünemezdi. Ancak halife olduktan sonra orduda yer alan Türk askerlerini daha yakından tanıma fırsatı bulmuş, kazandıkları zafer ve göstermiş oldukları sadakate paralel olarak orduda üst seviyelere getirerek onlara olan güvenini göstermiştir. Karşılıklı güven tazeledikleri bu yeni unsurla hilafetini güçlendiren Mu'tasım, kendisine karşı oluşabilecek muhtemel bir komployu ve ifade ettiğimiz diğer faktörleri de göz önüne alarak yeni bir hilafet merkezi için faaliyete geçmiştir.

3-Mu'tasım'ı Türklere Yönelten Sebepler:

Mu'tasım'ın Bağdat'tan göç etmesi nasıl ki tek bir nedene bağlı değil ise Mu'tasım'ı Türk askerlere yönelten sebebi de tek nedenle izah etmek oldukça dar bir bakış açısını beraberinde getirir. Genellikle kaynaklarda bu husus Mu'tasım'ın annesinin Türk olması ile açıklanmaktadır. Ancak bu açıklama ilmi düşünceden uzak bir açıklamadır. Mu'tasım'ı Türklere yönelten faktörleri konu hakkındaki değerlendirmeler etrafında şu şekilde sıralamak mümkün:

a) Me'mun döneminde Türklerin orduya alınması emrini veren kişi⁶⁵ olmasından dolayı Türklerle Mu'tasım arasında bir yakınlık olması muhtemeldir.

b) Me'mun'un 218/833 yılında gerçekleşen Tarsus seferinde ölümü üzerine Mu'tasım'ın halife seçilmesinde Türk komutanların kuvvetli bir ihtimalle etkili olmaları⁶⁶

⁶³ Lümeylim, *Nüfûzu'l Etrak fi'l-Hilâfeti'l Abbâsîyye*, I/210

⁶⁴ Lümeylim, *Nüfûzu'l Etrak fi'l-Hilâfeti'l Abbâsîyye*, I/209

⁶⁵ Yakûbî, *Büldân*, s.27

⁶⁶ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III/201; Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, 1980, s.73-76

c) Cesur, kuvvetli ve savaşçı özelliği ile ön plana çıkan Mu'tasım,⁶⁷ yine kendisi gibi savaşçı özelliğe sahip Türklere yönelmiştir.⁶⁸

d) Bağdat halkının savaşa katılmalarını engelleyen lüks bir hayat tarzını benimsemeleri Mu'tasım'ı Türklere yönelmiştir.⁶⁹ Bu doğrultuda Sâmerrâ'ya gidiş döneminde tüccar ve âlimlerin Bağdat'ta kalmaları bu görüşü destekler mahiyettedir.

e) Arap kabileler arasında süregelen kavgalar bu seçimde etkili olan bir diğer faktördür.⁷⁰ Nitekim bu konunun Me'mun'u oldukça rahatsız ettiği ve bundan dolayı paralı askerlere yönelme ile ilgili bazı sözler sarf ettiği görülmektedir.⁷¹ Arap kabileler arasında meydana gelen bu kavgaların bir yöneticiyi olumsuz yönde nasıl etkilediğini gören Mu'tasım, Türk askerlere yönelmekle iktidar hırsı olan kişileri bir takım münakaşalardan uzak tutmayı amaçlamıştır.⁷²

f) Mu'tasım'ın Arap askerlere güvenmemesi: Mu'tasım gerek Türk askerlere ağırlık vermesinden dolayı kızgın oldukları ve gerekse de halife olmasını desteklemediklerinden dolayı Bağdat'taki askerlere güvenmiyordu.⁷³ Bu noktada özellikle Abbas b. Me'mun'a güvenmemesi de onu Türk askerlere yönelmiştir.⁷⁴

g) Gelişmiş savaş tekniğine sahip yeni bir unsura duyulan ihtiyaç: Arapların ferde dayanan mevcut savaş yöntemi devletin korunması ve genişletilmesi için yetersizdi. Bundan dolayıdır ki gelişmiş savaş tekniğine sahip yeni bir unsura ihtiyaç vardı. Bu özelliği taşıyan unsur o dönem içerisinde Türklereydi.⁷⁵

h) Arap ve İran asıllı birlikler arasındaki rekabetin devlette fitne oluşturması endişesi Mu'tasım'ı Türklere yönelmiştir.⁷⁶

ı) Annesinin Türk asıllı olması: Mu'tasım'ın hayatının ilk dönemlerini Türklere bulduğu bir çevrede geçirmesi, onları yakından tanıması da beraberinde getirmiştir.⁷⁷ Ama başta da belirttiğimiz gibi ana sebep bu değildir.⁷⁸

⁶⁷ Mesûdî, *Murûc*, IV/47

⁶⁸ Hudaî Bek, Muhammed, *Muhâdarât Târîhu'l Ümeme'l-İslâmîyye ed-Devletül-Abbâsîyye*, Mısır, 1970, s.240

⁶⁹ Mahmud Şâkir, *et-Târîhu'l-İslâmî*, Beyrut, 1411/1991/, VI/16

⁷⁰ Hudaî Bek, *Muhâdarât*, s.236

⁷¹ Bkz. Taberî, *Târîh*, VIII/652

⁷² Mantran, *İslâmın Yayılış Târîhi*, s.124

⁷³ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s.231

⁷⁴ Mahmut Şâkir, *et-Târîhu'l-İslâmî*, V/220

⁷⁵ Cahen, Claude, *Doğuştan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmîyet*, çev. Esat Mermi Eren-dor, İstanbul 1990, s.165

⁷⁶ Nüveyrî, Şihâbüddin Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l-Erab fi Fünûni'l Edeb*, Kâhire, 1404/1984, XXI-İ/245

⁷⁷ Kitapçı, *Orta Doğu'da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru*, İstanbul 1987, s.73-74

⁷⁸ Lümeylim, *Nüfûzu'l Etrak fi'l-Hilâfeti'l Abbâsîyye*, İ/243

4-Yer Seçimi ve Şehrin Kuruluşu:

Mu'tasım'ın Sâmerâ'yı tercih etmesi, farklı rivayetler ile bize ulaşmaktadır;

Yakûbî'ye göre; Mu'tasım'ın seçtiği ilk yer Şemmâsiyye'dir.⁷⁹ Ancak Bağdat'a yakınlığı ve arazinin darlığından dolayı bu kararından vazgeçen Mu'tasım'ın ikinci tercihi Berdan⁸⁰ olmuştur. Mühendisler bile gelmişken buradan da vazgeçen Mu'tasım üçüncü olarak Bahamşa'yı⁸¹ tercih etmiş. Burayı çok beğenmiş olmasın rağmen su bulunmamasından dolayı dördüncü olarak Metira,⁸² beşinci olarak Kâtûl'u tercih etmiştir. Ancak arazinin dar, çakıllı ve dayanıksız olmasından dolayı,⁸³ altıncı tercihinin Sâmerâ'dan yana kullanan Mu'tasım burada karar kılmıştır. Mu'tasım'ın Sâmerâ'yı seçmesinde, şayet Bağdat'ta bir isyan çıkarsa denizden ve karadan müdahale etme imkânı bulabilecek olması gibi stratejik konumu da etkili olmuştur.⁸⁴

İlk kaynaklar arasında yer alan Taberî'nin Târîh'inde Sâmerâ'ya göç, yeni bir dönemin başlangıcı olarak gösterilmekle birlikte oldukça sınırlı bilgi sunulmaktadır. Buna göre Mu'tasım yardımcılarına zaman zaman babasının dinlenmek için nereye gittiğini sorması bir arayış içinde olduğuna da işaret etmektedir. Başka bir rivayette ise Mu'tasım, 219/834 yılında yardımcılarından birisine Sâmerâ civarından bir yer almasını söylemiş, alınan yeri beğenmemiş, 220/835 yılında Bağdat'tan ayrılıp önce Kâtûl'a, ardından da Sâmerâ'ya gitmiştir.⁸⁵ Mesûdî'nin Murûc'unda yer alan bir rivayete göre de Mu'tasım'ın seçtiği ilk yer Berdan, daha sonra Kâtûl, en son olarak da Sâmerâ olmuştur.⁸⁶

Mu'tasım'ın Sâmerâ'yı kaçınıcı tercihi olarak kullandığı ve hangi koşullarda gidildiği hakkında bize ulaşan farklı rivayetler açıkça göstermektedir ki Mu'tasım'ın Sâmerâ'ya gidişi bir anda olup biten bir olay değildir. Mu'tasım gerek stratejik gerek coğrafi konumu açısından yaptığı titiz bir araştırmadan sonra Sâmerâ'yı tercih etmiştir.

Yer seçimi konusunda tereddütü kalmayan Mu'tasım, akabinde mühendisler getirtip en güzel yerleri tespit ettirip devletin önemli şahsiyetleri için saraylar yaptırmıştır.⁸⁷ Sâmerâ'nın kuruluşunda masraftan kaçınmayan Mu'tasım, şehrin planlanması konusunda gösterdiği özeni, kullanılan malzemelerde de göstermiş ülkenin dört bir tarafından getirttiği en iyi usta ve en iyi malzemelerle

⁷⁹ Şemmâsiyye: Bağdat'ın yükseğinde bulunan bir yerdir.(Yâkût el-Hamevî, *Büldân*, III/361)

⁸⁰ Berdan: Bağdat'ın yedi fersah ilerisinde, Irak civarında bir köy. (Yâkût el-Hamevî, *Büldân*, I/375)

⁸¹ Bahamşa: Evane ve Hazıra arasında bir köy.(Yâkût el-Hamevî, *Büldân*, I/316)

⁸² Metira: Samerra yakınlarında bir köy.(Yâkût el-Hamevî, *Büldân*, V/151)

⁸³ Belâzürî, *Fütûh*, s.417

⁸⁴ Yakûbî, *Büldân*, s.27

⁸⁵ Taberî, *Târîh*, IX/17

⁸⁶ Mesûdî, *Murûc*, IV/53-54; bu bilgileri destekleyen mahiyette rivayetlere Ya'kut el- Hamevî'de de bulmak mümkündür. (Yâkût el-Hamevî, *Büldân*, III/174-175)

⁸⁷ Yakûbî, *Büldân*, s.28-29; Belâzürî, *Fütûh*, s.417; Taberî, *Târîh*, IX/17

şehri yaptırmıştır.⁸⁸ Halk ile askerin karışmasını önlemek amacıyla Türklerin ihtiyaç duyabileceği her sanat erbabı için planlar titizlikle uygulanmış, imar faaliyetlerinin yanı sıra ağaçlandırma konusunda da dikkatli bir çalışma yürütülmüştür.⁸⁹

Şehrin gerek seçimi, gerek imarı, gerek kullanılan malzemeler, göstermektedir ki Sâmerâ sadece askeri yönden değil her yönden güçlü bir şehir olabilecek şekilde planlanmıştır. Rivayetler doğrultusunda anlaşıldığı üzere Mu'tasım Sâmerâ konusunda üç hususu göz önüne almıştır. Birincisi şehri kale ve surlarla koruma yoluna gitmemiştir. Büyük ihtimalle güven duygusunu vurgulamak için böyle yapmıştır.⁹⁰ İkinci şehir planlanırken öncelikli olarak ordugâh planı dikkate alınmıştır. Bundan maksat halk ile askerin karışmasını önlemektir. Dikkat ettiği üçüncü nokta ise ekonomik anlamda şehri kalkındırmak için zirai ve mesleki açıdan yatırımlar yapılmıştır.⁹¹

Sâmerâ şehrinin kurulmasında Mu'tasım'ın etkili ve titiz çalışması ondan sonra halife olan Vâsık döneminde de aynı kararlılıkla devam etmiş,⁹² ancak îmarî bakımdan şehre altın çağını Mütevekkil yaşatmıştır.⁹³

II-SÂMERRÂ DÖNEMİNDE ABBÂSÎ HALİFELERİ VE TÜRKLERİN FAALİYETLERİ

1-Mu'tasım Dönemi

Abbâsî dönemi farklı dönemler halinde incelenmektedir⁹⁴. Biz bu farklı yaklaşımlardan yola çıkarak konuyu iki dönem halinde ele aldık. Buna göre 1.dönem devletin kuruluşundan Vâsık'ın ölümüne kadar uzanan dönem(132-232/750-847); ikinci dönem ise Mütevekkil'in halife olmasından başlayıp devletin yıkılışına kadar devam eden dönemdir. (232-652/847-1258)

Sâmerâ Döneminin ilk halifesi Mu'tasım'dır. Mu'tasım, Me'mun'un son seferinde aniden hastalanıp Mu'tasım'ı tercih etmesiyle halife olmuştur.⁹⁵ Oğlu dururken Me'mun'un Mu'tasım'ı tercih etmesi bazı araştırmacılar tarafından

⁸⁸ Yakûbî, *Büldân*, s.29

⁸⁹ Yakûbî, *Büldân*, s.29

⁹⁰ Mustafa, Şâkir, *Devletü Beni'l Abbâs*, II/441-443

⁹¹ Yakûbî, *Büldân*, s.29

⁹² Yakûbî, *Büldân*, s.34

⁹³ Mütevekkil döneminde yapılanlar için bkz. Yakûbî, *Büldân*, s.30-33; Belâzürî, age, 418

⁹⁴ Şâkir Mustafa 2 dönem halinde inceleyip 1. Dönemi Ebu'l Abbas-Mütevekkil (132-247/750-861); 2. Dönemi Muntasır'dan başlayıp devletin yıkılışına dek ele alır. Farklı yaklaşımlar için bkz. Şâkir, Mustafa, *Devletü Beni'l Abbâs*, II/409; el-İşş, Yûsuf, *Târîhu Asrîl Hilâfeti'l Abbâsiyye*, nşr: Muhammed Ebu'l Ferec el-İşş, Dimeşk, 1990, s.116; Mahmud Şâkir, *et-Târîhu'l-İslâmi*, V/246; Çelebi, *Doğuştan Günümüze İslâm Târîhi*, III; Yurdaydın, Hüseyin Gazî, *İslâm Târîhi Dersleri*, Ankara, 1971, s.47

⁹⁵ Farklı rivayetler için bkz: Dineverî, *Ahbâr*, s.367; Taberî, *Târîh*, VIII/647-649; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII/174-175

orduda bulunan Türklerin tesiri olarak değerlendirmektedirler.⁹⁶ Şüphesiz Mu'tasım döneminde öne çıkan Türk komutan, asıl adı Haydar b. Kâvus olan Afşin'dir.⁹⁷ Türk asıllı olduğu kuvvet kazanan Afşin'in⁹⁸ İran asıllı olduğuna dair de bilgiler bulunmaktadır.⁹⁹

207/822 yılında Abbâsî Devletine getirilen Afşin,¹⁰⁰ Mu'tasım döneminde uzun yıllar devleti meşgul eden Bâbek isyanına son vermek suretiyle halifenin güvenini kazanmıştır.¹⁰¹ Ammuriye'nin fethinde de büyük yararlılık gösteren Afşin,¹⁰² dönemin baş kadısı Ahmed b. Ebi Duad'ın kışkırtmaları sonucu 225/839 yılında Mu'tasım'ın emriyle tutuklanmış¹⁰³ yapılan sorgulama sonucu suçlu bulunup cezalandırılmıştır.¹⁰⁴ Afşin'in tutuklanıp cezalandırılmasını İslam Tarihine geçen kara bir leke olarak değerlendiren araştırmacıların yanı sıra¹⁰⁵ siyasi bir komplo olarak değerlendiren araştırmacılar da vardır.¹⁰⁶

Konu hakkındaki rivayetler ve yapılan yorumlar açıkça göstermektedir ki Afşin'in cezalandırılması, ondan kurtulmak için hazırlanan bir komplodur. Kazandığı zaferlerle otoritesi gittikçe artan Afşin'in yükselişinden rahatsızlık duyan çevreler, onun cezalandırılmasında etkili olmuşlardır. Ancak bu Abbâsî Tarihinde bir ilk değildir. Zira bir komutan ya da devlet adamı ne zaman güç ve otorite kazanmaya başlamışsa, onun nüfûzunu kırmak için farklı yollara başvurulmuştur. İncelediğimiz dönem itibarıyla Mu'tasım'ın hilafeti esnasında öne çıkan Türk komutan Afşin olmakla birlikte Eşnas, Vasîf ve İtah orduda yer alan diğer Türk komutanlardandır.

Arap-İran asıllı askerler Türk komutanların ilerleyişinden son derece tedirgin olup Abbas b. Me'mun'a biat edip Mu'tasım'ın hilafetine son vermeyi amaçlamışlarsa da bunda başarılı olamamışlardır.¹⁰⁷ Ama dönemin öne çıkan ismi Afşin'in ilerleyişini durdurmuşlardır.

⁹⁶ Doğuştun Günümüze Büyük İslâm Târîhi, III/240

⁹⁷ Belâzürî, Fütûh, s.606

⁹⁸ Afşin hakkında geniş bilgi için bkz. Yıldız, Hakkı Dursun, "Afşin", DİA, İstanbul, 1989, I/141; "Abbâsîler Devrinde Türk Kumandanları el-Afşin Haydar b. Kâvus", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul, 1974, sayı 4-5, s.4

⁹⁹ Carl, İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, s.120 ; Emin, Ahmed, *Duhal İslâm*, Kahire, 1351/1933, I/45; Modgson, M.G.S., *İslâmın Serüveni*, İstanbul, 1993, s.461

¹⁰⁰ Yakübî, Târîh, II/457

¹⁰¹ Bkz; Yakübî, Târîh, II/473, Taberî, Târîh, IX/11

¹⁰² Taberî, Târîh, IX/69

¹⁰³ Dineverî, *Ahbâr*, s.370

¹⁰⁴ Taberî, Târîh, IX/105, 107-110, 111-114

¹⁰⁵ Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, s.203

¹⁰⁶ Lümeylim, *Nüfûzu'l Etrak fi'l-Hilâfeti'l Abbâsîyye*, I/317-318, 323

¹⁰⁷ Yakübî, Târîh, II/476; Taberî, Târîh, IX/71; konu hakkında geniş bilgi için bkz. Taberî, Târîh, IX/71-79

2-Vâsık Dönemi

Mu'tasım öldüğü gün biat edilen Vâsık,¹⁰⁸ dönemi itibariyle Mu'tasım döneminin devamı niteliğinde değerlendirilse de¹⁰⁹ Türk komutanlara verdiği ayrıcalık konusunda bir adım daha ileriye giderek kendisine ilk biat eden Eşnâs'ı sultan ilan edip değerli hediyeler vermiştir.¹¹⁰

Arap kabilelerin çıkardıkları isyanlara son vermek suretiyle yükselen Boğa el-Kebîr¹¹¹; Vâsık döneminde öne çıkan Türk komutanı olmuştur.

Vâsık'ın yaptığı iki hata gelecekte Türk komutanların daha da güçlenip, yapacaklarına zemin hazırlamıştır. Birincisi Eşnâs'a geniş yetkiler vermesi, ikincisi kendisinden sonra halef tayin etmemesidir.

Vâsık'ın 232/847 yılında ölmesiyle birlikte¹¹² Abbâsîlerin birinci dönemi sona ermiştir.

3-Mütevekkil Dönemi

Vâsık'ın halef tayin etmeden vefatı üzerine Ahmed b. Ebî Duad, İtah, Vasîf, Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyad gibi devletin ileri gelenleri toplanarak Vâsık'ın oğlu Muhammed'i halife yapmak istediler. Ancak Vasîf'in itirazı sonucu bu kabul görmemiş ve Mütevekkil getirilip ona beyat edilmiştir. Ahmet b. Ebi Duad Mütevekkil'e cübbe giydirip sarık takıp halife selamı vermiştir.¹¹³ Bir rivayete göre Mütevekkil'e ilk biat edenler Türk komutanların ileri gelenlerinden Sima ve Vasîf olmuştur.¹¹⁴ Bu şartlar altında Mütevekkil, 232/847 yılında halifelik makamına getirilmiştir.¹¹⁵

Her ne kadar Türk komutanların destekleri sonucu halife olduysa da Mütevekkil'in Türklerin nüfuzunu kırmaya yönelik yaptığı icraatlar, onun Türklerden duyduğu rahatsızlığı göstermektedir. Bu noktada ilk kaynaklar arasında yer alan Mesûdî'de herhangi bir teferruat verilmeksizin Mütevekkil'in Türklerin gücünü kırmak için bazı tedbirler aldığına işaret edilmektedir.¹¹⁶ Mütevekkil aşağıda zikredilecek olan tedbirler sayesinde devleti tehdit eden Türk gücünün önüne geçmeyi amaçlamıştır.

a- Halku'l-Kur'ân Tartışmasına Son Vermesi:

Mütevekkil 232/847'de Me'mun döneminden itibaren tartışılmakta olan

¹⁰⁸ İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s.181

¹⁰⁹ Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târîhu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Beyrut,1417/1996, s.153; Yıldız, Hakkı Dursun, "Vâsık Billâh", İ.A, İstanbul, 1986, XIII/219

¹¹⁰ Yakübî, *Târîh*, II/479; Taberî, *Târîh*, IX/124

¹¹¹ Yakübî, *Târîh*, II/450

¹¹² İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s.172; Yakübî, *Târîh*, II/480

¹¹³ Taberî, *Târîh*, IX/ 154-155

¹¹⁴ Yakübî, *Târîh*, II/484

¹¹⁵ İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s.172

¹¹⁶ Mesûdî, *Et-Tenbih*, ve'l İşrâfî, s.313

Halku'l-Kurân konusuna son vermiştir.¹¹⁷ Bu fikrî alanda yapılan bir uygulama gibi görünse de siyasi bir karardır. Çünkü Mütevekkil çoğunluğunu Arapların oluşturduğu Mutezilî görüşü benimseyen Bağdat halkını yanına çekmek istemiştir.¹¹⁸

b- İtâh'ın Öldürülmesi:

İtâh, Mu'tasım döneminden itibaren devlette görev almış, asıl yükselişini Mütevekkil döneminde yapmıştır. Ordunun harp işleri, sarayın korunması ve berâd bu görevlerinden bazılarıdır. Ancak onun asıl işinin cellâtlık olduğu da ifade edilmektedir.¹¹⁹

Mütevekkil'in İtâh'ı öldürmek istemesinin sebebi içki içtikleri bir gece aralarında çıkan kavgayı bahane edip İtâh'ın üstünlüğüne son vermek için fırsat kollamaya başlamasıdır.¹²⁰ Yani sebep ikisi arasındaki bir anlaşmazlık olarak görülsede asıl sebep Mütevekkil'in Türk nüfuzunun kırmaya yönelik planlarından birisi olduğu anlaşılmaktadır.¹²¹

Mütevekkil bir yolunu bulup İtâh ve adamlarını Bağdat'ta hapsetti.¹²² Bu noktada neden Sâmerâ değil de Bağdat sorusu akıllara gelmektedir. Mütevekkil İtâh'ı Sâmerâ'da o dönemin şartları içinde tutuklayamazdı. Çünkü Türklerin merkezi haline gelen Sâmerâ'da İtâh'ın binlerce adamı vardı.¹²³ Ordu İtâh'ın emrindeydi. Ayrıca Türklerden hoşlanmayan Bağdat halkından tepki gelmeyeceğini düşünmüştü.¹²⁴

Rivayetlerden de anlaşılacağı üzere İtâh'ın öldürülmesi bir gece de çıkan kavganın sonucu değil, aksine Mütevekkil'in Türk nüfuzunu kırmaya yönelik planlarının bir parçasıydı. Ancak olaylar Mütevekkil'in umduğu gibi gelişmedi. Zira İtâh'ın yerini en az onun kadar güçlü şahsiyetler alacaktır.

c-Veliaht Tayini:

Mütevekkil 235/850 yılında 3 oğlunu sırasıyla veliaht tayin etmek¹²⁵ suretiyle Vâsık'ın yaptığı hataya düşüp de devlete hâkim olan Türklerin istedikleri kişiyi halife seçmelerini önlemeyi amaçlamıştır.¹²⁶ Ancak bu da Mütevekkil'in beklediği şekilde neticelenmemiştir. Çünkü veliahtlar arasında çıkan anlaşmaz-

¹¹⁷ Yakûbî, *Târîh*, II/484

¹¹⁸ Lûmeylim, *Nüfûzu'l Etrak fi'l-Hilâfeti'l Abbâsîyye*, I/419-420; el-İşş, *Târîhu Asrîl Hilâfeti'l Abbâsîyye*, s.105

¹¹⁹ Taberî, *Târîh*, IX/166

¹²⁰ Yakûbî, *Târîh*, II/486; Taberî, *Târîh*, IX/167

¹²¹ Hudaî Bek, *Muhâdarât*, s.260

¹²² Taberî, *Târîh*, IX/168-169

¹²³ Hüseyinî, *Nâdiye, el-İtticâhati's-Siyâsiyye ve'l-Hazariyye fi Hilâfeti'l-Mütevekkil*, Cidde,1403/1983, s.65

¹²⁴ Lûmeylim, *Nüfûzu'l Etrak fi'l-Hilâfeti'l Abbâsîyye*, I/460

¹²⁵ İbn Kuteybe, *el-Maarîf*, s.172

¹²⁶ Lûmeylim, *Nüfûzu'l Etrak fi'l-Hilâfeti'l Abbâsîyye*, I/462

lıklar Türk komutanlar tarafından kullanılmıştır.¹²⁷

d-Hilafet Merkezini Sâmerâ'dan Şam'a Taşıma Girişimi:

244/858 yılında Şam'a gelen Mütevekkil kısa bir süre kalmış divanların buraya taşınmasını ve bir de saray yapılmasını emretmiştir.¹²⁸ Böylece Arap ırkçılığını hareketlendirip Türk nüfuzunun kırmayı planlamıştı.¹²⁹

Ancak bu tedbir de Mütevekkil'in umduğu şekilde sonuçlanmadı. Çünkü ırkçılıkları ile öne çıkan Emevîler zaten Abbâsî Devletine karşıydılar.¹³⁰ Diğer yandan Sâmerâ'da bulunan Türkler Mütevekkil'e karşı gizliden gizliye kin beslemeye başlamışlardı. Hatta yokluğundan istifade edip onu öldürtmek istedilerse de Boğa el-Kebîr buna engel olmuş; bu sefer de Boğa'nın onu öldürmek istediğine dair söylentiler çıkması üzerine¹³¹ kanaatimizce Mütevekkil, onu merkezden uzaklaştırıp can güvenliğini emniyet altına almak için Rumlara karşı göndermiştir.¹³²

Sonuçta Mütevekkil Sâmerâ'ya dönmek zorunda kalmıştır. Bazı kaynaklarda hava şartlarından kaynaklanan olaylar sebep olarak gösterilse de¹³³ asıl sebep siyasidir. Zira Mütevekkil'in Şam'a gitmesi ve dönmesi Türk nüfuzunun etkisi sonucu gelişen bir olaydır.

e-Yeni Bir Şehir Yaptırması:

Mütevekkil tekrar Sâmerâ'ya dönmüştü ama hala otoritelerine karşı olduğu Türklerin hâkim olduğu şehirde oturuyordu.¹³⁴ Bu durumdan dolayı son derece rahatsızken birde suikast yönünde çıkan söylentiler eklenince bu huzursuz ortamdan kurtulmak isteyen Mütevekkil Sâmerâ'nın kuzeyinde bir şehir yaptırdı. Hiçbir masraftan kaçınılmadan yapılan bu şehre taşındığı zaman " Ben şimdi melik olduğumu anladım. Kendim için bir yer inşa ettim"¹³⁵ sözü şehre verdiği önemi vurgulamaktadır.

Ancak Mütevekkil'in aldığı bu tedbir de işe yaramadı. Zira harcamalarına dikkat edip Türklere karşı güç kazanması gerekirken¹³⁶ o şehrin yapımı için hiçbir masraftan kaçınmamıştı.

Görüldüğü üzere Mütevekkil'in Türklere karşı aldığı tedbirler dikkatli, planlı

¹²⁷ El-İşş, *Târîhu Asril Hilâfeti'l Abbâsîyye*, s.107

¹²⁸ Yakübî, *Târîh*, II/491

¹²⁹ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail(774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut,1351/1932, XI/344; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî Dini Kültürel Sosyal İslâm Târîhi*, III/389; Hudaî Bek, *Muhâdarât*, s.261

¹³⁰ Mustafa, Şâkir, *Devletü Beni'l Abbâs*, II/447; Lümeylim, *Nüfûzu'l Etrak fi'l-Hilâfeti'l Abbâsîyye*, I/419

¹³¹ Mesûdî, *Murûc*, IV/115-116; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/346

¹³² Taberî, *Târîh*, IX/210

¹³³ Mesûdî, *Murûc*, IV/114, 115; İbnü'l Verdî, *Târîhu İbnu'l Verdî*, Beyrut, 1417/1996, I/219

¹³⁴ Hüseyinî, *el-İtticâhati's-Siyâsîyye ve'l-Hazariyye fi Hilâfeti'l-Mütevekkil*, s.147

¹³⁵ Yakübî, *Büldân*, s.36

¹³⁶ el-İşş, *Târîhu Asril Hilâfeti'l Abbâsîyye*, s.106-107

bir şekilde uygulanmadığından dolayı onun sonunu hazırlamaktan öteye geçmemiştir.¹³⁷

Mütevekkil'in faaliyetleri öyle bir hal aldı ki merkezde ciddi kutuplaşmalar meydana geldi.¹³⁸ Bir tarafta Mütevekkil, veziri Feth b. Hakan ve ikinci veliaht Mu'tez; diğer tarafta Muntasır ve onu destekleyen Türkler vardı. Mütevekkil çevresinde bulunanların da kıskırtmaları sonucu oğlu ve birinci veliahdı Muntasır'a karşı suikast hazırlığı içindeyken¹³⁹ Türkler daha çabuk davranıp Mütevekkil'i öldürdüler.¹⁴⁰

Kanaatimizce Mütevekkil dönemi Türk hâkimiyeti açısından bakıldığı zaman bir dönüm noktasıdır. Şayet Mütevekkil almış olduğu tedbirlerde kendisini destekleyecek güçlü bir grup oluşturabilseydi; bu tedbirleri planlı bir şekilde uygulayabilseydi devleti idare etme noktasında tamahkâr olan Türk komutanların egemenliklerinin de önüne geçilebilecekti.

4-Muntasır Dönemi:

Mütevekkil'in ölümünden sonra, müttefikleri Muntasır'ı halife ilan ederek itaatlerini bildirdiler.¹⁴¹

Muntasır halife ilan edildikten sonra toplumda Türk karşıtı grupların yaptıkları protestolar dikkat çekmektedir. Bu protestocu grubun sayıları hakkında herhangi bir bilgi verilmemekle birlikte Türk karşıtı grubun sayısını yirmi bin atlı, on üç bin yaya olarak kaydeden araştırmalar mevcuttur.¹⁴²

Muntasır'ın halife olması Abbâsî devletinde yeni bir dönemin de başlangıcıdır. Zira Muntasır ile başlayıp Mühtedî'nin öldürülmesiyle son bulacak olan dokuz yıllık anarşi dönemi böylece başlamış oldu.

Muntasır döneminde veziri Ahmed b. Hasib'in Muntasır'a yapmış olduğu baskıların da etkisiyle Vasîf Rumlar üzerine gönderildi.¹⁴³ Yola çıktıktan sonra 4 yıl boyunca burada kalması emredilen¹⁴⁴ Vasîf'in, Müstaîn döneminde halifenin yanında yer alması onun Mu'tasım'ın emrine itaat etmediğini de göstermektedir.

Türk komutanların desteklerini kazanıp babasını öldürenlerle işbirliği yaptığından dolayı pişmanlık duyan Mu'tasım'ın¹⁴⁵ zaman zaman Türklere beslediği menfi duyguları açıkça dile getirdiği görülmektedir. Devlete hâkim olan Türk

¹³⁷ Bu dönemde Türklerin askeri faaliyetleri için bkz. Taberî, *Târîh*, IX/164-166; 187-188; 192-193

¹³⁸ Mesûdî, *Murûc*, IV/121

¹³⁹ Taberî, *Târîh*, IX/225

¹⁴⁰ İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s.172

¹⁴¹ Taberî, *Târîh*, IX/226-228

¹⁴² Kennedy, Hugh, *The Prophet and Age of the Caliphates*, Newyork, 1986, s.169

¹⁴³ Taberî, *Târîh*, IX/240

¹⁴⁴ Taberî, *Târîh*, IX/244

¹⁴⁵ İbn Abd Rabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî, (328/939), *el-İkdu'l-Ferîd*, Kahire, 1385/1965, V/123

komutanlar Mu'tasım'a söz geçiremeyeceklerini anlayınca onu öldürmek suretiyle ortadan kaldırmışlardır.¹⁴⁶

5-Müstaîn Dönemi:

Muntasır'ın düzenlenen bir komplo sonucu öldürülmesinden sonra Türklerin destekleri sonucu Müstaîn'e 248/862 yılında beyat edilmiştir.¹⁴⁷

Mütevekkil'in öldürülmesinden sonra giderek güçlenen Türk komutanlar Müstaîn'i halife yapmak suretiyle siyasi alandaki hâkimiyetlerini daha da kuvvetlendirmişlerdir. Durumun farkında olan ve rahatsızlık duyan halkın tepkisi isyan şeklinde ortaya çıksa da güçlü komutanlar tarafından anında etkisiz hale getiriliyordu.¹⁴⁸ Bir diğer ayaklanma ise Bağdat ve Sâmerrâ'da meydana gelmiş; aynı şekilde komutanlar tarafından etkisiz hale getirilmiştir.¹⁴⁹

Müstaîn döneminde dikkat çeken husus Türk komutanlar arasında meydana gelen kutuplaşmadır. Başlangıçta aynı amaçlar doğrultusunda hareket eden bu komutanlar çıkar çatışmasından dolayı birbirlerini öldürmekten çekinmemişlerdir. Bu çerçevede önce Otamış¹⁵⁰ daha sonra da Bağır, Mütevekkil'i öldürme hususunda müttefikî olan Vasîf ve Boğa es-Sağır tarafından öldürülmüştür.¹⁵¹

Bağır'ın öldürülmesi, Sâmerrâ'da bulunan Türkler tarafından büyük bir tepkiyle karşılanıp saray kuşatılınca Müstaîn komutanlarla birlikte Bağdat'a kaçmak zorunda kalmıştır.¹⁵² Kanaatimizce Bağdat'a kaçma fikri de Vasîf ve Boğa es-Sağır'ın tek söz sahibi olmak adına yaptıkları planın bir parçasıydı. Çünkü Müstaîn çok güçsüzdü ve komutanlara karşı gelen Muntasır'ın başına nelerin geldiğini gayet iyi bildiği için Vasîf ve Boğa'ya karşı gelemiyordu.¹⁵³

Diğer taraftan Bağdat'ı terk ettiğinden dolayı halkın tepkisini çeken Müstaîn, af için gelen heyetin özrünü kabul ettiği halde geri dönmeyi kabul etmemiştir. Bu heyetin gelişi ile birlikte yaşanan gelişmelerin Bağdat'a mübalağalı bir şekilde ulaşması halkın Müstaîn'e karşı olan tavrını bir kat daha artırmış hapiste bulunan Mu'tez'e beyat etmişlerdir.¹⁵⁴ Şüphesiz Türklerin Müstaîn'e karşı kızgınlıkları ne Müstaîn'in Bağdat'a gitmesi ne de geri dönmeyi reddetmesine bağlıydı. Müstaîn'in bazı kâtipleri, divanları, Bağdat'a götürmesi demek başkentin Sâmerrâ'dan Bağdat'a taşınması, başka bir deyişle gücün, otoritenin

¹⁴⁶ Taberî, *Târîh*, IX/251-252. Ölümü hakkında farklı rivayetler için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI/22; Taberî, *Târîh*, IX/253; Mesûdî, *Murûc*, IV/135

¹⁴⁷ Beyat Târîhi hakkında farklı rivayetler için bkz. İbn Kuteybe, *el-Maarîf*, s.172; Yakûbî, *Târîh*, II/494; Mesûdî, *Murûc*, IV/144; Bağdadi, *Târîh*, V/84

¹⁴⁸ Yakûbî, *Târîh*, II/495; Taberî, *Târîh*, IX/257-258

¹⁴⁹ Taberî, *Târîh*, IX/262-263; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/48

¹⁵⁰ Yakûbî, *Târîh*, II/496; Taberî, *Târîh*, IX/263, 264

¹⁵¹ Mesûdî, *et-Tenbih*, ve'l-İsrâf, s.315

¹⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/53

¹⁵³ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.118

¹⁵⁴ Taberî, *Târîh*, IX/283-284

Türklerin elinden çıkması anlamına geliyordu. Müstaîn'in Bağır, Otamış gibi güçlü komutanları öldürmesinden rahatsız olan Türkler onun Bağdat'a taşınmasını hazmedemeyip Mu'tez'e biat etmek suretiyle gücü ellerinde tutacaklarını ümit ediyorlardı.

6-Mu'tez Dönemi:

Muz'tez'in halife ilan edilmesiyle birlikte Abbâsî Devleti ikiye bölündü. Bir tarafta Sâmerâ'nın desteği ile halife olan Mu'tez, diğer tarafta Vasîf, Boğa es-Sağır ve Bağdat halkının koruması altında olan Müstaîn. Bu iki grup arasında sadece makam uğruna ve bir yıla yakın süren savaş çok acı sonuçları da beraberinde getirmiştir.¹⁵⁵ Bu savaş sonunda aradığı desteği bulamayan Müstaîn, 251/866 yılında görevden çekilmeyi kabul etti.¹⁵⁶ Müstaîn de diğer halifeler gibi Türklerin istekleri ile halife olmuş yine onların istekleri sonucunda halifelikten çekilmek zorunda kalmıştır. Ayrıldıktan kısa bir süre sonra öldürülen Müstaîn kaynaklarda " Abbas oğullarından bu şekilde öldürülen ilk halifedir" diye geçmektedir.¹⁵⁷

Mu'tez kendisine karşı kardeşi Müstaîn'i destekleyen, onunla Bağdat'a giden Vasîf ve Boğa es-Sağır'e karşı menfi duygular içinde olduğu halde onların Sâmerâ'ya gelmelerine itiraz edememiştir. Dahası yeni görevler ve hılatler vermesi¹⁵⁸ bu iki komutanın ne denli güçlü olduklarını da gözler önüne sermektedir.

Mu'tez de Türk komutanların nüfuzunu kırmak için bazı adımlar atmıştır. Bu kapsamda kardeşi Müeyyed'i hapsedmiş¹⁵⁹ bir yolunu bulup Vasîf ve Boğa es-Sağır'i öldürtmüştür.¹⁶⁰ Bu adımla Vasîf ve Boğa'nın hâkimiyetine son verilirken bu sefer de Sâlih b. Vasîf tek hâkim durumuna gelmişti.¹⁶¹

Bu dönem içerisinde Sâmerâ'daki Türk nüfuzunun azaldığı ancak kısa zaman içinde tekrar toparlandıkları dikkat çekmektedir.¹⁶² Türk nüfuzunun kısa bir zaman içinde olsa azalmasının nedeni hem kendi aralarındaki mücadeleler hem de savaşlarda ölmeleri sonucu sayılarının azalması ile açıklanabilir.

Bu dönemde Müstaîn'in öldürülmesi hakkında yer alan rivayetlerde de adı geçen Ahmet b. Tolun, Bayık Bey'in Mısır'da bulunan naibi olarak Abbâsî tari-

¹⁵⁵ Savaş hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Taberî, *Târîh*, IX/237-318

¹⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/65

¹⁵⁷ Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasen (990/1582) *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Neûs*, Beyrut, trs. II/340. Müstaîn'in nasıl öldürüldüğüne dair farklı rivayetler için bkz. İbn Kuteybe, *el-Maarif*, S.172; Mesûdî, *Murûc*, IV/164; Taberî, *Târîh*, IX/363; Suyûtî, age, s.359. Bu rivayetlerde Ahmet b. Tolun'un da adı geçmekle birlikte o, çıkan bu kargaşadan uzak kalmıştır. (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI/45; Yıldız, Hakkı Dursun, "Ahmed b. Tolun" , DİA, İstanbul, 1989, II/14

¹⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/66

¹⁵⁹ Taberî, *Târîh*, IX/361-362; Mesûdî, *Murûc*, IV/176

¹⁶⁰ Yakûbî, *Târîh*, II/503, Taberî, *Târîh*, IX/379, 380

¹⁶¹ Sâlih b. Vasîf için bkz. Taberî, *Târîh*, IX/387

¹⁶² Yakûbî, *Târîh*, II/502; Taberî, *Târîh*, IX/369

hinde yer almıştır.¹⁶³

Mu'tez döneminde maaşlarını almak üzere ayaklanan Türkler istediklerini alamayınca halifeye, Sâlih b. Vasîf'i öldürmeyi teklif etmişler, bunun karşılığında talep ettikleri paranın bulunamaması üzerine¹⁶⁴ Mu'tez önce görevden çekilmeyi kabul etmiş, daha sonra da kanalda boğularak öldürülmüştür.¹⁶⁵

Mu'tez döneminde Türk komutanların etkinliklerine işaret etmesi bakımından İbn Tiktaka'nın el-Fahrî'sinde geçen bir rivayet oldukça dikkat çekmektedir. Buna göre Mu'tez halife olduktan sonra etrafında bulunan müneccimlere halifelik süresi sorulduğu zaman müneccimlerin "Türkler ne kadar isterse" cevabı döneme ışık tutması açısından önemlidir.¹⁶⁶

Sonuç olarak Mu'tez döneminde Türk komutanlar arasındaki rekabet devam etmiş; Türklerin nüfuzlarını kırmak isteyen halife bu çekişmelere müdahale etmemiş ancak sonunda tıpkı Müstaîn gibi öldürülüp yerine bir başkasına bey'at edilmiştir.

7-Mühtedî Dönemi:

Mu'tez'in isyancı grup tarafından azledilmesinin ardından 254/868 yılında Bağdat'a gönderilen Mühtedî'ye 255/869 yılında bey'at edilmiştir. Mühtedî, Mu'tez ile görüşüp kendi isteği doğrultusunda halifelikten çekildiğini bildirmesi üzerine halifeligi kabul etmiştir.¹⁶⁷

Dönemin genel özelliği olarak Müstaîn, Mu'tez ve diğer halifelerde olduğu gibi Mühtedî'nin halifelığında de otorite sahibi olan Türk komutanlar istedikleri gibi hareket etmeye devam etmişlerdir. Bu dönemi diğer dönemlerden ayıran fark otorite sahibi olan isimlerdir. Mühtedî döneminde aktif rol oynayan Türk komutanlar Bayık Bey, Musa b. Boğa ve Sâlih b. Vasîf olmuşlardır.¹⁶⁸

Sâlih b. Vasîf, halifeye karşı kurmuş olduğu otoriteden cesaretlenerek bazı devlet adamlarını ezizet edip öldürmüş mallarına da el koymak suretiyle gücünü perçinlemiştir.¹⁶⁹ Mühtedî, Sâlih b. Vasîf'in bu haksız uygulamalarına sadece "Kırbaç ile dövüp öldürmekten başka ceza yok muydu? Hapis yeterli değil miydi? ..." demek suretiyle tepkisini dile getirebilmiştir.¹⁷⁰ Ancak Sâlih b. Vasîf'in bu yöndeki uygulamaları sadece devlet adamlarının mallarına el koymakla sınırlı kalmamış aynı zamanda Mu'tez'in annesi Kabîha'nın mallarına da el koymuş-

¹⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/173

¹⁶⁴ Taberî, *Târîh*, IX/389-390

¹⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/76-77. Mu'tez'in Sâlih b. Vasîf ve Muhammed b. Boğa tarafından öldürüldüğüne dair rivayetlerde vardır. (İbnü'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdülhayy el-Hanbelî, (1089/1678), *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, Beyrut, 1979, II/130)

¹⁶⁶ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s.243

¹⁶⁷ Yakûbî, *Târîh*, II/505

¹⁶⁸ Mesûdî'de dönemin otorite sahibi komutanının Musa b. Boğa Sâmerî'ye gelinceye kadar Sâlih b. Vasîf olduğuna işaret edilmektedir. (Mesûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.317)

¹⁶⁹ Yakûbî, *Târîh*, II/505

¹⁷⁰ Taberî, *Târîh*, IX/398

tur. Kabîha, Sâlih b. Vasîf'i öldürme hususunda başarılı olamayınca kaçmış ancak Sâlih b. Vasîf tarafından yakalanmıştır. Emsali görülmemiş mücevherlerle yakalanan Kabîha, Sâlih b. Vasîf ile evlenmiş, mallarına el konulup yine Sâlih b. Vasîf tarafından Mekke'ye sürgün edilmiştir.¹⁷¹

Sâlih b. Vasîf'in tek otorite gibi hareket etmesi, istediği kişilerin mallarına sorgusuz sualsiz el koyması, o sırada Rey'de bulunan Musa b. Boğa'nın Sâmerâ'ya gelişine dek devam etmiştir. Bu noktada, Musa b. Boğa'nın tam da Zeyd b. Ali'yi yakalamak üzere olduğu bir anda Sâmerâ'ya gelmesi hakkında farklı rivayetler karşımıza çıkmaktadır. Buna göre;

a) Kabîha, Türklerden gördüğü eziyetleri anlatan bir mektup yazıp Musa b. Boğa'dan yardım istemiş, ancak Sâmerâ'da hızla gelişen olaylar sonucu Musa b. Boğa gelmeden Mu'tez öldürülmüştür.¹⁷²

b) Bir diğer rivayete göre, Sâlih b. Vasîf ve Bayık Bey'in otoritesi altında ezilen Mühtedî, bu ezici durumdan kurtulup komutanlara karşı güç kazanmak amacıyla Musa b. Boğa'yı çağırmıştır.¹⁷³

c) Konu hakkındaki başka bir rivayete göre Musa b. Boğa, Mu'tez'in öldürülmesinden dolayı Sâlih b. Vasîf'i öldürmek üzere Sâmerâ'ya gelmiştir.¹⁷⁴

d) Mühtedî'nin halife olduğunu duyan Musa b. Boğa Sâmerâ'ya gelmiştir.¹⁷⁵

e) Sâlih b. Vasîf'in Sâmerâ'da ki davranışları ve haksız elde ettiği kazancı yolundaki haberlerin Musa b. Boğa'nın emrinde bulunan askerlere ulaşması sonucu ısrar etmeleri üzerine Musa b. Boğa Sâmerâ'ya gelmiştir.¹⁷⁶

Görüldüğü üzere Musa b. Boğa'nın Sâmerâ'ya gelişi hakkındaki rivayetler çeşitli olmakla birlikte olayın tarihî seyrini değiştirecek nitelikte çelişkiler içermemektedir. Ancak Musa b. Boğa'yı Mühtedî'nin çağırdığına dair rivayet kanaatimizce iki sebepten dolayı doğru değildir. Birincisi; Musa b. Boğa bizzat halife tarafından çağırılmış olsaydı, gelmek üzere yola çıktığı anda halife ondan geri dönmelerini istemezdi. İkincisi; şayet halifenin isteği üzerine gelmiş olsaydı, Sâmerâ'ya geldiğinde halife huzuruna onu hemen kabul ederdi. Kanaatimizce olay şu şekilde gelişmiştir: Kabîha'nın, kendisinden yardım talebinde bulunduğu mektubu alan Musa b. Boğa, hızla gelişen olaylara müdahale edememiştir. Diğer taraftan Sâlih b. Vasîf'in haksız kazanç elde ettiği yönündeki haberler karşısında daha fazla duyursuz kalamayan Musa b. Boğa, Mühtedî'nin gelmesi yönündeki uyarılarına kulak asmayarak Sâmerâ'ya gelmiştir. Muhteme-

¹⁷¹ Taberî, *Târîh*, IX/393-395

¹⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/203; İbn Haldûn, *Târîh*, III/297

¹⁷³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI/18

¹⁷⁴ Mesûdî, *Murûc*, IV/183; Zehebî, *Iber*, I/366

¹⁷⁵ Zettersteen, K.V. "Mühtedî", İ.A. İstanbul, 1971, VIII/793

¹⁷⁶ El-Yâ'fiî, Abdullah b. Es'ad, *Mir'âtül-Cinân ve İbratül-Yakazân fî Ma'rîfeti Havâdisi'z-Zemân*, Beyrut, 1417/1997, II/123

len Sâlih b. Vasîf'in aleyhinde sarf ettiği sözleri de geldiği esnada duymuştur.¹⁷⁷

Musa b. Boğa'nın Sâmer râ'ya gelişinden tedirgin olan Sâlih b. Vasîf gizlenmiştir.¹⁷⁸ Diğer taraftan Mühtedî'nin Musa b. Boğa'nın görüşme talebini reddetmesi üzerine aleyhine düzenlenmiş bir komplodan şüphelenen Musa b. Boğa, Mühtedî'nin sarayına hücum edip halifeyi yakalamıştır. Ancak karşılıklı konuşmalardan sonra biatini yenilemiştir. Bu anlaşmanın ertesi günü Musa b. Boğa, Sâlih b. Vasîf'ten yaptıklarının hesabını vermesini istediye de Sâlih b. Vasîf önce kabul emiş ancak sonra aniden ortadan kaybolmuştur.¹⁷⁹ Ele geçirilen, bir mektup üzerine Sâmer râ'da gizlendiği anlaşılan Sâlih b. Vasîf'in yakalanması için Süleyman b. Vehb halife Mühtedî tarafından görevlendirildi.¹⁸⁰ Bu olay Türklerin ayaklanıp tepki göstermesine ve Musa b. Boğa'nın adamlarıyla birlikte Mühtedî'yi azletme konusunda görüş birliğine varmasıyla sonuçlandı. Bu noktada gelişen olaylar neticesinde Mühtedî bir Cuma günü halkın huzurunda Sâlih b. Vasîf'in yerini bilmediğine dair yemin etmiştir. Mühtedî adeta daha önce yapılanların intikamını alırcasına Türklere meydan okumuş, Bayık Bey ve Musa b. Boğa'ya hitaben Sâlih b. Vasîf'in aldığı mal kadar kendilerinin de kazançlarını dile getirmiştir.¹⁸¹ Halife ve Türk komutanlar arasında meydana gelen bu olaylar halka Mühtedî'nin azledildiği hatta öldürüldüğü şeklinde ulaşınca ülkede her yerde Türklere karşı halifenin yanında olunması gerektiği şeklinde yankı bulmuştur. Dahası şayet halifeye bir şey olursa Musa b. Boğa, Bayık Bey ve Yarcuh'un öldürüleceklerine dair ulaşan mektuplar komutanları bir hayli endişelendirmiştir.¹⁸² Bu noktada halk ve komutanlar arasında mektuplaşmalar devam ederken çocukları tarafından Sâlih b. Vasîf'in bulunması istenmiş; Musa b. Boğa tesadüfen gelişen olayların sonunda onu bulmuş ve ertesi gün, " Bu efendisine asi gelenin akıbetidir" denilerek mızrak ucuna takılan kesik başı gezdirilmiştir.¹⁸³

Sâlih b. Vasîf'in öldürülmesi hem halife Mühtedî'nin hem de Türk komutanların işine geliyordu. Zira Mühtedî otoritelerinden rahatsız olduğu komutanları, aralarındaki birliği bozup yine birbirlerine öldürmek suretiyle güçlerini azaltma yolunda önemli bir adım atmıştır. Bu politikasını Musa b. Boğa ve Bayık Bey arasında da uygulamak istemiş ancak olayların aleyhine gelişmesi sonucu çıkan karışıklıkta öldürülmüştür.¹⁸⁴

Mühtedî'nin 256/870 yılında halifelikten çekilmeyi kabul etmemesi üzeri-

¹⁷⁷ Sâlih b. Vasîf, Musa b. Boğa'nın Sâmer râ'ya gelmekte olduğunu duyunca halifeyi ona karşı kırtmıştır. (Taberî, *Târîh*, IX/438)

¹⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/219

¹⁷⁹ Bkz. Taberî, *Târîh*, IX/438-440

¹⁸⁰ Taberî, *Târîh*, IX/440-441

¹⁸¹ Taberî, *Târîh*, IX/142

¹⁸² Halk ile halife arasında meydana gelen mektuplaşmalar ve mektupların muhtevası için bkz. Taberî, *Târîh*, IX/444-454

¹⁸³ Taberî, *Târîh*, IX/451-454

¹⁸⁴ Mesûdî, *Murûc*, IV/185-186; İbn-Kesîr, *el-Bidâye*, XI/22

ne işkence ile öldürülmesi aynı zamanda -işlerin çete hükümeti gibi yürütüldüğü, halifelerin otoritelerinin ellerinden alınıp küçük düşürüldüğü, ne zaman kimin halife olup ne zaman öldürüleceği devlete hâkim olan komutanların çıkarları doğrultusunda netlik kazandığı- dokuz yıllık bir sürecin de bitmesi demektir.

8-Mutemid Dönemi:

Bir yılını bile tamamlamadan öldürülen Mühtedî'den sonra Mu'temid halife olmuş, Sâmerâ'da bulunan Türkler biat etmiş; bu sırada Sâmerâ'da bulunan Musa b. Boğa el-Kebîr de bir süre sonra gelip itaatini bildirmiştir.¹⁸⁵ Bu dönemde Türklerin, hem sayı bakımından azalmaları hem de halifeler tarafından otoritelerini kırmak için alınan tedbirler sayesinde siyasi alanda etkileri olmadığı görülmektedir. Askeri alandaki faaliyetleri ise özellikle Muvaffak'ın orduya hâkim olmasıyla birlikte tedricen azalmıştır. Bu dönem içerisinde devleti uzun yıllar yıpratın Zenc isyanına¹⁸⁶ karşı Ca'lân et-Türkî, Keycûr et-Türkî gibi komutanlar gönderilmiş kısa süreli başarılar elde etmekle birlikte devleti meşgul eden farklı isyanlar ile uğraşılması bu isyanın uzun süre etkili olmasına neden olmuştur.¹⁸⁷

Abbâsî Devletinde, bir taraftan Zenc İsyanı, bir taraftan Saffarîler ile meydana gelen çatışmalar olurken¹⁸⁸ diğer taraftan da Musul ve Fars halkının valilerine karşı isyan etmeleri devleti zor durumda bırakmıştır.¹⁸⁹

Bu arada halife Mu'temid'in Mısır'ın hâkimi durumuna gelen Ahmed b. Tolun'a katılma girişimi dönemin dikkat çeken gelişmelerindendir. Bu yakınlaşmada şüphesiz Mu'temid'in görünürde halife olması, otoritenin ise Muvaffak'ın elinde olması etkili olmuştur. Gelişen olaylar neticesinde Muvaffak ile Ahmed b. Tolun arasında meydana gelen zıtlaşma sonrası, Ahmed b. Tolun Mu'temid'e Mısır'a davet edip yardım vaadinde bulunan bir mektup yazmış; Mu'temid de Muvaffak'ın Sâmerâ'da olmamasından kaynaklanan boşluktan faydalanıp Mısır'a gitmek üzere şehirden ayrılmıştı. Ancak yolda komutanlar arasında çıkan tartışmalar sonucu korumasız ve yalnız kalan Mu'temid, İshak b. Kündâcık tarafından Sâmerâ'ya gönderildi.¹⁹⁰ Bu olaydan sonra da Ahmed b. Tolun ve oğlunun Abbâsî devletine karşı savaş açtıkları görülmektedir.¹⁹¹

İncelediğimiz dönem itibarıyla son halife olan Mu'temid 279/892 yılında ölmüştür.¹⁹² Ölümü hakkında pek çok rivayet bulunmakla birlikte Mu'temid ile

¹⁸⁵ Taberî, *Târîh*, IX/474

¹⁸⁶ Zenc İsyanı: Doğu Afrika'dan çalıştırılmak üzere getirilen kölelerin, Hz. Ali soyundan olduğunu iddia eden Ali b. Muhammed önderliğinde 869 yılında çıkardıkları isyan Abbâsî Devletine ağır kayıplar verdirilmiş başka isyanların çıkışına da zemin hazırlamıştır.

¹⁸⁷ Zenc İsyanı için bkz. Taberî, *Târîh*, IX/470-501 vd.

¹⁸⁸ Taberî, *Târîh*, IX/517

¹⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/106-107

¹⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/95-104

¹⁹¹ Bu savaşlar için bkz. Taberî, *Târîh*, IX/652 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/158 vd.

¹⁹² Ölüm sebebi hakkında çok yiyip içmesi, (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/181); yemeğine veya içeceğine zehir katılması (Diyarbakırî, age, II/343), sıcak yerde uyuması, (Zehebi, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed . Osman (748/1348), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el Arnavut, Beyrut1410/1990,

birlikte yemek yiyen kişilerin de ölmesi kanaatimizce onun yemeğine katılan zehir sonucu öldüğüne işaret etmektedir.

Mu'temid'in ölmeden önce devlet merkezini tekrar Bağdat'a taşımasıyla birlikte Sâmerrâ dönemi sona ermiştir.¹⁹³ Bu hususta herhangi bir mukavemet ile karşılaşılması Türk komutanların nüfuzlarının kırıldığına da delildir. Bu konuda sayılarının azalması, kendi aralarındaki mücadelenin yanı sıra Muvaffak gibi güçlü bir komutanın devlete hâkim olması da etkilidir. İncelediğimiz dönem itibariyle en uzun süre halifelik yapan Mu'temid olmasının rağmen kanaatimizce kuvvetli bir yönetim sergileyen Mütevekkil tek başına uzun süre ayakta kalabilen tek halife olmuştur.

Her ne kadar içte bir takım çalkantılar, isyanlar olsa da Abbâsî Devleti'nin güçlü bir döneminde başkentin Sâmerrâ'ya taşınmasında etkili olması açısından, bu dönem Türklerin lehine gelişen olayların ortaya çıkışını da beraberinde getirmiştir. Nitekim bu tarihte birlikte Türklerin orduda ve devlette peyderpey ilerleyip adeta tek güç haline gelmeleri de bunu göstermektedir.

Ancak Türk komutanların bu hızlı yükselişleri Sâmerrâ döneminin sonlarına etkisini yitirmiştir. Buna delil teşkil eden en önemli olay ise başkentin Bağdat'a taşınmasından dolayı Türklerin hiçbir müdahalede bulunmamasıdır. Başkentin Bağdat'a taşınması bir dönemin de sonu olmasına rağmen bu olay üzerinde fazla durulmayıp, sadece Mu'temid'in ölümüyle birlikte " O başkenti Bağdat'tan Sâmerrâ'ya taşıyan ilk halifedir"¹⁹⁴ demekle yetinilmiştir.

Türklerin etkilerini yitirme sebepleri şu başlıklar altında izah edilebilir:

a-Türk Komutanlar Arasında Birlik Olmaması

Devlete hâkim olan Türk komutanlar arasında gizliden gizliye var olan tek otorite olma yarışı aynı zamanda onların yok oluş süreçlerine de zemin hazırlamıştır. Elde edilen sonuçların da açıkça gösterdiği üzere bir Türk komutan ne zaman halife üzerinde otoritesini artırsa, diğer komutanlar tarafından öldürülmek suretiyle ortadan kaldırılmıştır. Bunun en çarpıcı örneğini kanaatimizce İtah oluşturmaktadır. Öyle ki Mütevekkil'i öldürmek için Boğa es-Sağır ve Vasîf et-Türkî ile işbirliği yapan İtah'ın önlenemez yükselişi yine Boğa ve Vasîf'in onu öldürmesiyle son bulmuştur.

b-Halifelerin Türklere Karşı Aldıkları Tedbirler

Sâmerrâ döneminde yer alan halifelerin hepsi Türklerin destekleri ile halife olmalarına rağmen onların yetkilerini yok edip etkisiz hale getirmek için faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bunu yaparken de kimi zaman Türk ilerleyişine son vermek isteyen komutanların desteklerini almışlar, kimi zaman da komutanlar

→ →
XII/522); erimiş kurşun içine atılması, (Zirikî, Hayruddîn, *el-A'lâm*, Beyrut, 1389/1969, I/102) gibi farklı rivayetler vardır.

¹⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/181

¹⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/181

arasında süregelen rekabetten faydalanıp onların birbirlerini yok etmelerini sessizce alkışlamışlardır. Afşin, Boğa es-Sağır, Bağır gibi komutanların öldürülmeleri de bunu göstermektedir.

c-Çıkan İsyanlar

Bu isyanlar içinde en dikkat çeken şüphesiz Zenc İsyanıdır. Pek çok kayıpların verildiği bu isyan, Muhammed Abdülaziz Lümeylim'e göre Türk nüfuzunu kıran en önemli sebeptir. Ona göre ilk iki maddede yer alan sebeplerden dolayı gerek güçlü Türk komutanlarının öldürülüşü, gerek çıkan isyanlar ile cephelere gönderilen Türklerin merkezden uzaklaştırılmak suretiyle hareket alanlarının yok edilmesi Türklerin gücünü kırmıştır.¹⁹⁵

Ancak Zenc İsyanının Mu'temid döneminde hız kazanan bir isyan olmasından yola çıkarak bu isyanın Türklerin gerileme sebeplerini hazırlayan en son etken olduğu kanaatindeyiz.

d-Muvaffak'ın Dirayeti

Sâmerâ döneminden itibaren komutanlar, gerek halifelerin destekleri gerek kendi aralarındaki hırs yüzünden öldürülmüş ve yerlerini dolduracak güçlü şahsiyetler gelmemiştir. Kanaatimizce bu Mütevekkil döneminde açıkça ortaya konulan siyasetin bir sonucu olmuştur. Böyle bir ortamda Muvaffak gibi güçlü bir şahsiyetin hem devlete hem de orduya hâkim olması zaten zayıflamış olan Türk gücünü yok etmiştir. Bu noktada Muvaffak'ın, İshak b. Kundacık gibi Türk liderlere güvenmekle birlikte Abbâsî amacına sadık, yeni ve güvenilir bir ordu kurma çabası içinde olduğuna dair var olan bilgiler de onun bu çabasına işaret etmektedir.¹⁹⁶ Bütün bunlara bir de Muvaffak'ın Zenc İsyanına son vermesi eklenince Türkler eski güçlerini yitirmişlerdir.¹⁹⁷

Bu döneme damgasını vuran ve bu dönemde meydana gelen olaylarda etkili olan Türk komutanların olanlardan ne kadar sorumlu olduğu da ayrı bir tartışmayı beraberinde getirmektedir. Bu noktada yapılan yorumları 3 ayrı grupta ele almak mümkündür:

a-Son dönem araştırmacılarından Faruk Ömer bu döneme "Türk Nüfuzu Dönemi" demenin yanlışlığına vurgu yapmış bu yanlışlığın sebebinin de Avrupalı müsteşriklerin hatalarını aynen kabul etmemize bağlamıştır. Bunun yanı sıra Türk kelimesinin genel anlamda kullanılması da bu yanlışlığın bir diğer sebebi- dir. Çünkü ilk kaynaklar da dâhil olmak üzere Arap hâkimiyetinde bulunan doğu bölgesi sakinleri için hep "Türk" kelimesi kullanılmıştır.¹⁹⁸

¹⁹⁵ Lümeylim, *Nüfuzu'l Etrak fi'l-Hilâfeti'l Abbâsîyye*, II/134

¹⁹⁶ Kennedy, Hugh, *The Prophet and Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*, New York, 1986, s.176

¹⁹⁷ Türklerin gerileme sebepleri için bkz. Lümeylim, *Nüfuzu'l Etrak fi'l-Hilâfeti'l Abbâsîyye*, II/132-140

¹⁹⁸ Faruk Ömer, *Târîhu'l Abbâsî ve Fikru'l-Garnî'l-İşrîn "Nazratün Cedîdetün ilel Asri'l Abbâsî es-Sânî"*, Beyrut, 1400/1980, s.249. Muhammed Abdülaziz Lümeylim'de dönemin sorumlusu olarak Türklerin gösterilmesini Avrupalı Müsteşriklerin Osmanlıları küçük düşürmek için ortaya attık-

Faruk Ömer'e göre yapılan bir diğer yanlışlık da Abbâsî ordusunda yer alan Türklerin aslında köle oldukları yolunda verilen bilgilerdir.¹⁹⁹ Zira bu askerler köle olsalardı devlet hizmetine alınır alınmaz idari ve askeri sahada bu kadar ilerlemeleri mümkün olmazdı.²⁰⁰ Diğer taraftan bu insanları köle olduklarını kabul edip bu kadar hızlı ilerlemelerini Mu'tasım'ın takip ettiği politikanın bir gereği olarak değerlendiren araştırmacılar da vardır. Mu'tasım kendisine ve devlete sadakatle bağlanmaları için bu politikasını devam ettirmiştir.²⁰¹

Kanaatimizce bu çok da doğru bir yaklaşım değil. Zira Mu'tasım'ın askerlerin kendisine ve devlete bağlanmaları sebep olacaksa Mu'tasım bunu mevcut askerlerle yapar böylece ne toplumda Türklerden dolayı kargaşa çıkar ne de başkenti taşıma girişimi olurdu.

b-Bir diğer çağdaş araştırmacı Mahmud Şâkir de döneme Türk Dönemi demenin yanlışlığına vurgu yapmakla birlikte dönemde aktif rol oynayanların Türk olduklarını kabul etmektedir. Ancak dönem içerisinde meydana gelen olaylardan Türkleri sorumlu tutmamaktadır. Ona göre dönemin sorumlusu ordudur. Zira daima katı ve sert kuralların hâkim olduğu şartlarda yetişen askerler, siyâsilerin rahat yaşantılarını kıskanırlar. Bundan dolayı da fırsatını buldukları anda onları devirmeye çalışırlar. Yazara göre Sâmerâ döneminde meydana gelen olaylar bundan ibarettir.²⁰²

c-Bu grupta yer alan araştırmacılar da dönemin sorumlusunun tamamen Türkler olduğunu kabul etmektedir. Bu araştırmacıardan Muhammed Süheyk Takkûş, Türklerin Sâmerâ dönemi içinde meydana gelen faaliyetlerini önceden yapılmış planın bir gereği olarak kabul etmektedir. Yazara göre Türklerin bazı isyanlara son vermeleri, Bizans ile yapılan seferlerde zafer kazanmaları onları halifelere yakınlaştırmıştı. Askeri alandan sonra idari alana da hâkim olan Türk komutanlar yaptıkları plan gereği merkezi idarenin zayıf bir anında müstakil devletler kuracaklardı. Bu komutanların bir diğer planı da halifeyi göz hapsinde tutup istediklerini yaptırmaktı. Bu planları ise ancak kendilerinin seçeceği zayıf bir halife ile gerçekleştirebilirdi. Vâsık döneminden itibaren gelişen olaylar da bu planların işlerliğini gözler önüne sermektedir.²⁰³

Kanaatimizce Sâmerâ dönemine Türk dönemi demek ve bu dönemde meydana gelen bütün olaylardan sadece Türkleri sorumlu tutmak son derece yanlıştır. Bu noktada ilk kaynaklar arasında yer alan İbn Kesîr'de geçen bir rivayette toplumda baş gösteren isyanların çıkması, halifelerin gevşekliğine ve Türklerin hilafet makamını adeta oyuncak haline getirmelerine dayandırılmak-

→ →

ları bir iddia olarak değerlendirmektedir. (Lümeylim, *Nüfûzu'l Etrak fi'l-Hilâfeti'l Abbâsiyye*, I/249)

¹⁹⁹ Welhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s.265; Cahen, *Doğuştan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, s.166

²⁰⁰ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.83; Lümeylim, *Nüfûzu'l Etrak fi'l-Hilâfeti'l Abbâsiyye*, I/263, 264

²⁰¹ Carl, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, s.120

²⁰² Mahmud Şâkir, *et-Târîhu'l-İslâmi*, VI/16-17

²⁰³ Takkûş, *Târîhu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s.162

tadır.²⁰⁴ Bu dönemin sorumlusu sadece Türkler değildir. Çünkü Türkler devletin yöneticisi olmadıkları gibi ferdi olarak İslam devletine katılmışlardı. Ayrıca bütün komutanlar yönetime ortak olmak için mücadele etmemişlerdir. Mücadele eden komutanların faaliyetleri ise yönetimde meydana gelen otorite boşluğundan kaynaklanmaktadır.

III-SÂMERRÂ'NIN SOSYAL, KÜLTÜREL VE MİMARİ DURUMUNDA TÜRKLERİN TESİRLERİ

Bu dönemde Türklerin sayılarının çokluğu kabul edilen bir görüş olmakla birlikte askeri alanda olduğu gibi sosyal ve kültürel alanda doğrudan bir etkilerinin olmadığı açıkça görülmektedir. İran kültürü gibi toplumu her yönden kuşatan bir kültüre karşı Türklerin henüz yeni girdikleri bir toplumda bir anda sosyal ve kültürel alanda etkili olmaları düşünülemez. Bu konu o dönemdeki giysilerde İran usulünün hâkim olmasıyla daha açık bir şekilde belirlemektedir. Örneğin Mütevekkil'in İran kıyafeti ile olan resminin dönemindeki paralara basılması da toplumda hala İran kültürünün hâkim olduğuna işaret etmektedir.²⁰⁵

Kültürel açıdan da toplumu her yönden kuşatan bir etkileri olmamakla birlikte dolaylı da olsa dönemin şiirlerine ve Halku'l Kur'an'ın yasaklanmasına karşı etkileri olmuştur.

Türklerin mimari alanda etkilerinin olup olmadığı tartışmalı bir konudur. Bazı araştırmacılar Türklerin etkilerini sadece siyasi ve askeri alanda sınırlı tutup mimari açıdan etkili olmama sebeplerini Türklerin kültürden yoksun bir toplum olmaları ile izah etmeye çalışmışlardır.²⁰⁶

Bazı araştırmacılar da Türklerin mimari açıdan etkileri olduğunu savunup²⁰⁷ konuyu özellikle süsleme sanatında ilk defa kullanılan motif ve teknikler ile açıklamışlardır. Buna göre oyularak yapılan süslemeler İskit tunç işlerinde ve Altay yöresinde eski Türk eserlerinde de mevcut olup İslam sanatında ilk defa ortaya çıkan bu özellik Türkler ile birlikte Sâmerâ'da hâkim olmuştur.²⁰⁸

Bu örneklerden de yola çıkarak dönem içerisinde mimari açıdan Türk etkisi olduğu açıktır. Ancak unutulmaması gereken husus mimari gibi köklü bir alanda etkili olabilmeleri için bir süreç gerekmesidir. Sâmerâ dönemi bu sürecin başlangıcıdır. Ancak sadece bu örneklerden yola çıkarak Türklerin toplumu yer yönden kuşatan mimari etkisinden bahsetmek de doğru olmaz. Diğer taraftan "Türklerin hiç etkisi olmamıştır" demek de yanlış olur. Israrla üzerinde durduğumuz gibi sosyal, kültürel ve mimari alandaki etkiler zamanla kendisini göster-

²⁰⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI/63

²⁰⁵ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi Dini Kültürel Sosyal İslâm Târîhi*, IV/414

²⁰⁶ Hâzin, William, *el-Hazâratü'l-Abbâsiyye*, Beyrut,1992, s.56; Ahmed Emin, *Duhal İslâm*, I/48

²⁰⁷ Ragers,JM, "Samarra A Study in Medieval Town Planning", The Islamic City A Colloquium, A.H. Hourani-S.M. Stern, University on Pennsylvania Press, Oxford, 1970, s.146; Kafesoğlu, "Abbâsîler Zamanında Türkler" Türk Dünyası El Kitabı, I/238

²⁰⁸ Viollet - Aslanapa, "Sâmerâ", İ.A, X/147

recektir. Sâmerâ dönemi ise Türk etkisi açısından bu zamanın başlangıcıdır.

Sâmerâ Dönemindeki yapıları dört grupta değerlendirmek mümkündür:

1-Saraylar:

Bu dönem içinde yapılan ve Türk motiflerinin hâkim olduğu Hakânî Sarayı,²⁰⁹ Mütevekkil tarafından oğlu Mu'tez'e yaptırılan Belkuvara Sarayı.²¹⁰

2-Evler:²¹¹

3-Hipodrom, Oyun alanı, Av Parkı.²¹²

4-Dini Mimari:

Şâmerâ'ya ilk geldiği zaman yapılan caminin zamanla yetersiz kalması sonucu, iki cami daha yapılmıştır.²¹³ Bunlardan birincisi melviyesi ile ünlü Sâmerâ Cami, diğeri ise Ebû Dülef Camii'dir.²¹⁴

SONUÇ

Abbasi tarihi açısından önemli gelişmeler olduğu dönemlerden birisi de Sâmerâ dönemidir. Genelde hâkim olan kanaatin aksine Türkleri orduya ilk defa istihdam eden halife Mu'tasım değildir. Bilakis Emevîler döneminden itibaren Türkler orduda yer almışlardır. Abbasilerin Arap olmayanlara da ilerleme fırsatı sunan politikaları sayesinde Türk-Arap ilişkileri ılımlı hale gelmiştir. Abbasi Devleti içinde meydana gelen bir takım gelişmeler halifeleri Türklere yöneltmiştir. Devletin kuruluşundan itibaren halifelerin güvenini kazanan bu yeni unsur, Mu'tasım dönemi ile birlikte orduda üst kademelerde ilerleme fırsatı bulmuştur. Bu gelişmelere paralel olarak bir taraftan Bağdat'ta Türk asıllı askerlerin sayılarının artması halk arasında tepkilerin doğmasına neden olurken diğer taraftan da Mu'tasım'ın orduya karşı güveninin sarsılmasına neden olmuştur. Bu gelişmelere bir de Bağdat şehrinin yetersiz kalması eklenince Mu'tasım başşehri Sâmerâ'ya taşınmak zorunda kalmıştır. Sâmerâ yeni kurulan bir şehir olmakla birlikte bu isim Mu'tasım tarafından verilmemiştir. Mu'tasım mevcut ismi muhafaza etmiştir. Türk komutanların askerî alanda pek çok başarıları olmasına rağmen zamanla ordudaki hâkimiyetlerinin siyasî alana da kayması halifeleri tedirgin etmiştir. Bu ilerleyişin önüne geçmek için bazı tedbirler alma çabasında olsalar da bunu bir anda durduramamışlardır. Aksine Mütevekkil'in ölümüyle birlikte Abbasi tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Dokuz yıl süren bu dönemde otorite, nüfuz sahibi Türk komutanların elinde olmuştur. Öyle ki bu süreç içerisinde halifeler, öne çıkan Türk komutanlar tarafından halife seçilip

²⁰⁹ Esin, Emel, "The Turk el-Ağam of Sâmerâ and the Gawsaq al-Hâqânî", K.O, IX/80

²¹⁰ Yakübî, Bûldân, s.34

²¹¹ Evler hakkında bilgi için bkz. Hazin, age, s.29-30; Çelebi, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III/567

²¹² Alastair, "Samarra", the Oxford Encyclopaedia of Archaeology in Near East, IV/476

²¹³ Yakübî, Bûldân, s.29

²¹⁴ Geniş bilgi için bkz. Tahir Muzaffer, *Imâra Sâmerâ el-Abbâsiyye fi Ahdi'l-Mütevekkil*, Summer, Say: XXXII, s.193-210; 215 vd.

yine onlar tarafından azledilip öldürülmüşlerdir. Sâmerâ döneminin son halifesi Mu'temid ile birlikte Türklerin siyasi alandaki etkilerinin yok olduğu görülmektedir. Şüphesiz bu konuda, Abbasi hilafetinin otoritesini yeniden temin etmek amacıyla Türk nüfuzunu kırmaya yönelik alınan tedbirlerin yanı sıra Muvafak'ın güçlü duruşu da etkili olmuştur. Sâmerâ döneminde meydana gelen olumsuzlukların tek sorumlusunu Türk komutanlar olarak göstermek doğru değildir. Şayet Abbasi halifeleri güçlü bir yönetim sergileyebilselerdi otoritelerini sarsan bu olayları da engelleyebilirdi. Döneme damgasını vuran Türk komutanlar mevcut yönetimdeki boşluktan dolayı idari alanda devlete hâkim olmuşlardır. Askeri ve idari alanda bu denli hâkimiyet kuran Türklerin etkileri sosyal kültürel ve mimari alanda yok denecek kadar az olmuştur. Bu noktada saraylarda ve camilerde kullanılan Türk tezyinatından Türklerin etkilerinin yavaş yavaş başladığı görülmektedir.

Sâmerâ dönemi Türklerin özellikle de zamanla nüfuz sahibi olan komutanların devlete hâkim oldukları ve Abbasi devletinin gerilemeye başladığı bir dönem olarak tarihte yer almıştır.

Kaynaklar:

- » AĞIRAKÇA, Ahmed, "Hz. Peygamberin Hadislerinde Türkler", XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1999.
- » el-BELÂZÜRÎ, Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Fütûhu'l-Büldân*, Beyrut, 1407/1987.
- » el-BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail(256/870), *Sahîh*, Beyrut, trs .
- » CAHEN, Claude, *Doğuştan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, çev. Esat Mermi Erendor, İstanbul 1990.
- » el-CÂHİZ, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara, 1967.
- » BROCKELMAN, Carl, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara, 1964.
- » ed-DİNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud(282/895), *el-Ahbâru't-Tivâl*, Bağdat, trs.
- » ed-DİYARBEKRÎ, Hüseyin b. Muhammed b. Hasen (990/1582) ,*Târîhu'l-Hamîs fi Ahvâli Enfesi Nefs*, Beyrut, trs.
- » DOĞUŞTAN GÜNÜMÜZE BÜYÜK İSLAM TARİHİ, İstanbul, 1986.
- » ESİN, Emel, "The Türk el-Ağam of Sâmerâ and the Gawsaq al-Hâqânî", K.O,IX,1975, s. 80.
- » EMİN, Ahmed, *Zuhrul İslâm*, Beyrut, 1364/1945.
- » —, *Duhal İslâm*, Kahire, 1351/1933, I/45.
- » EYYÜB, İbrâhim, *et-Târîhu'l-Abbâsî ve'l-Hadârî*, Beyrut, 1989.
- » FÂRUK ÖMER, *Târîhu'l-Abbâsî ve Fikru'l-Karnî'l-İşrîn "Nazratün Cedîdetün ile'l- Asri'l Abbâsî es-Sânî"* , Beyrut, 1400/1980.
- » GİBB, H.A.R. , *Orta Asyada Arap Fütûhâtı*, çev. M.Hakkı, İstanbul, 1930.
- » HASAN İBRAHİM HASAN, *Siyasi Dini Kültürel Sosyal İslâm Târîhi*, İstanbul, 1985.
- » HASAN EL-BÂŞÂ, *Dirâsetün fil-Hadâratî'l-İslâmiyyeti*, Kahire, 1992.
- » HÂZİN, William, *el-Hadâratü'l-Abbâsiyye*, Beyrut, 1992.
- » HÜSEYİNİ, Nâdiye, *el-İtticâhatî's-Siyâsiyye ve'l-Hadârîyye fi Hilâfeti'l-Mütevekkil*, Cide, 1403/1983.
- » HİTTİ, Philip, K, *Siyasi ve Kültürel İslâm Târîhi*, çev. Sâlih Tuğ, İstanbul, 1980.
- » HODGSON, M.G.S., *İslâmın Serüveni*, İstanbul, 1993.
- » HUDARÎ BEK, Muhammed, *Muhâdarât Târîhu'l-Ümemi'l-İslâmiyye ed-Devletül-Abbâsiyye*, Mısır, 1970.
- » el-İŞŞ, Yûsuf, *Târîhu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, nşr. Muhammed Ebu'l Ferec el-İşş, Dimeşk, 1990.
- » İBN ABD RABBÎH, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî,(328/939), *el-İkdu'l-Ferîd*, Kahire, 1385/1965.
- » İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed, el-Mağribî, *Târîhu İbn Haldûn*, Beyrut, 1391/1981.
- » İBN KEŞİR, Ebu'l-Fidâ İsmail(774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1351/1932.
- » İBN KUTEYBE, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî, *el-Maarif*, II. Baskı, Beyrut, 1390/1970.

- » İBN TİKTAKA, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, *el-Fahrî fi'l-Adâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1386/1966.
- » İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferac Abdurrahman b. Ali(579/1200),*el-Muntazam fi Târîhi'l- Ümemi ve'l-Müüük*, Beyrut,1412/1992.
- » İBNÜ'L –ESİR, İzzuddîn Ebu'l-Hasen (630/1232),*el-Kâmil fi't-Târîh*, Mısır, 1301
- » İBNÜ'L-İMÂD, Ebu'l-Felâh Abdülhayy el-Hanbelî,(1089/1678), *Şezerâtü'z-Zehab fi Ahbâri men Zeheb*, Beyrut,1979.
- » İBNÜ'L VERDÎ, *Târîhu İbnu'l-Verdî*, Beyrut, 1417/1996.
- » el-KALKAŞENDÎ, Ahmed b. Ali, *Subhu'l- A'şâ fi Sinâati'l-İnşâ*, Beyrut, 1407/1987.
- » KAFESOĞLU, İbrahim " *Abbâsiler Zamanında Türkler*", *Türk Dünyası El Kitabı*, II. Baskı, Ankara, 1992, I, 238.
- » KENNEDY, Hugh, *The Prophet and Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*, New York, 1986, s.176.
- » KİTAPÇI, Zekerîya, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, Konya, 1999.
- » ———, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, Konya, 1995.
- » ———, *Orta Doğuda Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru*, İstanbul,1987.
- » LÜMEYLİM, Muhammed Abdülaziz, *Nüfûzu'l-Etrak fi'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye ve Eseruhü fi Kıyâmi Medîneti's-Sâmerrâ*, Beyrut, 1411/1991.
- » MAHMUD ŞÂKİR, *et-Târîhu'l-İslâmî*, Beyrut, 1411/1991.
- » el-MAKRİZÎ, Takıyuddîn Ahmed. b. Ali(845/1441), *Kitâbu'n-Nizâ ve't-Tehâsum fîmâ Beyne Beni Ümeyye Beni Hâşim*, Kahire,1988.
- » MANTRAN, Robert, *İslâmın Yayılış Târîhi*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981.
- » MESÜDÎ, *Murûcu'z Zehab ve Meâdinül- Cevher*, Beyrut, 1987.
- » ———, *et-Tenbih, ve'l İşrâf*, Beyrut, trs.
- » MUZAFFER, Tâhir, *İmâra Sâmerrâ el-Abbâsiyye fi Ahdî'l-Mütevekkil*, Summer, Bağdat, 1976.
- » MUSTAFA, Şâkir, *Devletü Beni'l-Abbâs*, Dimeşk, 1974.
- » NORTHEDGE, Alastair, *The Byzantine and Early Islamic Near East*, New Jersey, 1994.
- » ———, "Samarra", *The Oxford Encyclopaedia of Archaeology in the Near East*, New York, 1997,IV, 476.
- » ———, "Sâmerrâ" *Encyclopaedia of Islam*, Leiden, 1995, VIII, 1039.
- » NÜVEYRÎ, Şihâbüddin Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l-Erab fi Fünûni'l-Edeb*, Kâhire, 1404/1984.
- » RAGERS, JM, "Samarra A Study in Medieval Town Planning", *The Islamic City A Colloquium*, A.H. Hourani-S.M. Stern, University on Pennsylvania Press, Oxford, 1970, s., 146.
- » STRAYER, Josef, "Samarra", *Dictionary of the Middle Ages*, New York, 1989, X, 641.
- » et-TABERÎ, Ebü Ca'fer, Muhammed b. Cerir, *Târîhu't-Taberî*, Mısır, 1119.
- » TAKKÜŞ, Muhammed Süheyl, *Târîhu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Beyrut,1417/1996.
- » TURAN, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, İstanbul, 1969.
- » ÜÇÖK, Bahriye, *İslâm Tarihi Emevîler- Abbâsiler*, Ankara,1983.
- » VIOLETT, H.-Aslanapa, Oktay, " *Samarra*", İ.A.İstanbul, 1966, X, 144-147.
- » WELLHAUSEN, Julius, *Arap Devleti ve Sükûtu*, çev: Fikret İŞILTAN, Ankara, 1963.
- » el-YÂ'Fİ'Î, Abdullah b. Es'ad, *Mir'âtül-Cinân ve İbratül-Yakazân fi Ma'rifeti Havâdisi'z-Zemân*, Beyrut, 1417/1997.
- » el-YAKÜBÎ, Ahmed b. Ebî Yaküb b. Ca'fer b. Vehb(292/905),*Târîhu'l-Yakübî*, Beyrut, trs.
- » ———, *Kitâbu'l-Buldân*, Beyrut,1408/1988.
- » YÂKÛT EL-HAMEVÎ, İbn Abdullah er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemul-Buldân*, Beyrut, 1986.
- » YAZICI, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri Târîhi*, Ankara, 1992.
- » YILDIZ, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, 1980.
- » ———, "Afsin", *DİA*, İstanbul,1989, I, 141
- » ———, "Abbâsiler Devrinde Türk Kumandanları el-Afsin Haydar b. Kâvus", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul, 1974, Sayı: 4-5, s. 4
- » ———, "Ahmed b. Tolun", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 14.
- » ———, "Vasik Billah", *İA*, İstanbul, XIII, 219
- » YURDAYDIN, Hüseyin Gazi, *İslâm Târîhi Dersleri*, Ankara, 1971.
- » ZEHEBÎ, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed . Osman (748/1348), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Beyrut1410/1990.
- » ZETTERSTEEN, KV, "Mu'tasım", İ.A. İstanbul, 1971, VIII, 749.
- » ———, "Mühted", İ.A. İstanbul, 1971, VIII, 793.
- » ZİRİKLÎ, Hayruddîn, *el-A'lâm*, Beyrut,1389/1969.